

**MIVILELO YA VATLHOKOVETSERI VA XITSONGA HI KU KONGOMISA EKA
SWIN'WANA SWA SWITLHOVETSELO SWA XITSONGA SWA VANTSHWA.
(THE THEMATIC CONCERNS OF XITSONGA POETS IN SOME SELECTED
XITSONGA YOUTH POEMS)**

hi

DOLLANCE MAMBANE

MINI-DISSERTATION

Xitsalwana xo engetela wka Swilaveko swa xikambelo xa

“DEGREE OF MASTERS OF ARTS”

eka

NDZAWULO YA TINDZIMI EYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI : Dr NE NXUMALO

MULERIKULONHI : Prof OJ OBODUNRIN

LEMBE : 2022

(i)

Title

Mivilelo ya vatlhokovetseri va Xitsonga hi ku kongomisa eka swin'wana swa swithovetselo swa Xitsonga swa vantshwa (The thematic concern of poets in Xitsonga selected youth poems)

by

Dollance Mambane

Full names & Surname of student

(MINI-) DISSERTATION

Submitted in (partial) fulfilment of the requirements for the degree of:

Master of Arts

In

African Languages

In the

FACULTY OF HUMANITIES

(School of Language and communication)

At the

UNIVERSITY OF LIMPOPO

Supervisor(s) details:

DR: N.E NXUMALO

PROF: O.J ABODUNRIN

Year in which approved by Senate

2022

DECLARATION

I Dollance Mambane declare that the (Mini dissertation) hereby Submitted to the University of Limpopo, for the degree of MA IN AFRICAN LANGUAGES & field of research) has not previously been submitted by me for a degree at this or any other University: that it is my work in design and in Execution and that all the material contained herein has been duly acknowledged.

Mambane D

29/04/2022

Surname, Initials (title)

Date

(ii)

NKATSAKANYO

Ndzavisiso wa “Mivilelo ya vatlhokovetseri va Xitsonga hi ku kongomisa eka swin’wana swa switlhokovetselo swa Xitsonga swa vantshwa” wu kombisa ku vilela loku nga kona ka vatlhokovetseri hi mahanyelo ya vantshwa va tiko ra hina. Vatlhokovetseri va ringeta ku kombisa kumbe ku lemukisa vantshwa hi khombo leri va langutaneke na rona ra ku tsan’wa milawu ya khale. Eka ndzavisiso lowu ku ta kaneriwa swihlawulekisi na swivangelo swa mikhuva leyi nga amukelekiki etikweni leswi vavisaka vatlhokovetseri emoyeni. Leswi swi xopaxopiwa eka matsalwa yo hambanahambana lama nga na minkongomelo yo vilela hi vutomi bya vantshwa.

Ndzavisiso lowu wu avanyisiwile hi tindzima ta ntlhanu hi mukhuva lowu:

Ndzima ya 1 yi kongomisiwile eka ku hlamusela manghenelo yo angarhela ya ndzavisiso, xitatimende xa xiphiqo, xikongomelo xa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso, swivutiso swa ndzavisiso, nsusumeto na nhlamuselo ya matheme.

Ndzima ya 2 yi kambisisa mitirho leyi endliweke hi valavisisi eka nkarhi lowu nga hundza leyi vulavulaka hi ku vilela hi karhi hi langutile ngopfu eka ku vilela ka vatlhokovetseri hi vantshwa na swihlawulekisi ku katsa na swivangelo swa vutlhokovetseri byo vilela. Ndzima leyi yi ta kana na mitirho ya vutlhokovetseri byo vilela eka vanhu.

Ndzima ya 3 yi hlamusela maendlelo lawa ya tirhisiweke ku hlengeleta vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu. Vuxokoxoko lebyi katsaka maendlelo ya ndzavisiso wa nkoka, makunguhatelo ya ndzavisiso, sampulu ya ndzavisiso na mahlengeletelo ya mahungu.

Ndzima ya vumune yi xopaxopa switlhokovetselo swa khumekaye swa mikongomelo yo vilela hi vantshwa ku huma eka tibuku to hambanahambana ta vutlhokovetseri. Yi ta kombisa ku vilela loku nga kona eka switlhokovetselo leswi hlawuriweke.

(iii)

Ndzima ya vuntlhanu (5) yi ta kombisa nkatsakanyo wa ndzavisiso, leswi kumiweke eka ndzavisiso, swibumabumelo, switsundzuxo eka vantshwa na vahlayi va ntirho lowu.

XIKHENSO

Ndza tinyungubyisa ku khensa vanhu lava landzelaka ku ndzi pfuna eka ndzavisiso lowu.

Ndzi khensa valeteri va mina Dokodela Nxumalo na Phurofesa OJ Abodunrin ku ndzi letela hi ndzavisiso lowu. Ndzi khensa ku tikarhata ka n'wina mi titsona nkarhi wa n'wina na mindyangu ya n'wina ku pfuna mina, ndzi ri kxanimamba.

Manana Grace Leisie Theko loyi a loveke ntirho lowu wu nga si hela. Nhlohletelo wa n'wina ndza wu khensa.

Vanghana va mina Thandiwe Khosa na Dineo Sebelemetja lava hi tsumbuleke swin'we ndlela yo ya Yunivhesithi swi nga olovi kambe emakumu hi humelerile.

Ndyangu wa mina lowu katsaka nuna wa mina Henry Mngomezulu loyi a ndzi siyeke ni nga si heta buku leyi na vana Windy, Helmet, Welcome, Hlengiwe, Kurhula na Warren nseketelo wa n'wina wa khenseka.

Vamakwerhu Beatrice, Liziwe, Edwell, Thully, Brenda, na xisivarhumbu xa manana Emeldah hi leswi hi nga twanana swona. Ndzi khensile timamba ta vukarhi.

Loko we hosi a wu nga ri kona a ndzi nga va ndzi swi kotile hikwalaho ndza ku khensa wena Xikwembu xa le henhla.

KU DYA HI KU ENGETA!

NONGONOKO WA LESWI NGA NDZENI

NDZIMA YA 1	PAPILA
1.1. MANGHENELO.....	1
1.2. MATIMUNDZHAKU.....	1
1.3. XITATIMENDE XA XIPHIQO.....	2
1.4. XIKONGOMELO XA NDZAVISISO.....	3
1.5. NSUSUMETO WA NDZAVISISO.....	4
1.6. NKOKA WA NDZAVISISO.....	4
1.7. NHLAMUSELO YA MATHEME.....	5
1.7.1. Vutlhokovetseri.....	6
1.7.2. Tinxaka ta vutlhokovetseri.....	8
1.7.3. Nkongomelo.....	11
1.7.4. Xigego.....	13
1.7.5. Vumunhuhati.....	14
1.7.6. Xivulavulelo.....	15
1.7.7. Xihlambanyisi/vufananisi.....	16
1.7.8. Xithathelo	17
1.7.9. Ncino.....	17
1.7.10. Ximonyo.....	18

1.8. MALONGOLOXELO YA NDZAVISISO.....	19
1.9. NKATSAKANYO WA NDZIMA	19
NDZIMA YA 2.....	20
2. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE	20
2.1. MANGHENELO.....	20
2.2. MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE MAYELANA NA NHLOKOMHAKA LEYI.....	20
2.2.1. Ntuli (1984).....	20
2.2.2. Ngobeni (2013).....	20
2.2.3. Mangoya (2000).....	21
2.2.4. Mokgoatsane (1996).....	21
2.2.5. Decker (2012).....	22
2.2.6. Tsambo (1999).....	22
2.2.7. Makhuvele (2015).....	23
2.3. NKATSAKANYO	23
NDZIMA YA 3	
3. MAENDLELO YA NDZAVISISO.....	24
3.1. MANGHENELO.....	24
3.2. NDZAVISISO WA NTIKELO.....	24
3.2.1. Nhlamuselo ya ndzavisiso wa nkoka.....	24
3.2.2. Nkunguhato wa ndzavisiso.....	26

3.2.3. Sampulu ya ndzavisiso.....	27
-----------------------------------	----

(vii)

3.2.4. Mahlengeletelo ya mnahungu.....	29
--	----

3.2.5. Mahlelelo ya mahungu.....	29
----------------------------------	----

3.2.6. Swipimelo swa nkoka.....	30
---------------------------------	----

3.3. Swihlawulekisi swa vutlhokovetseri byo vilela hi vantshwa.....	32
---	----

3.4. Swivangelo swa vutlhokovetseri byo vilela.....	35
---	----

35. Nkatsakanyo	36
-----------------------	----

NDZIMA YA 4

4. MANGHENELO.....	37
--------------------	----

4.1. Nhlamuselo ya nxopaxopo wa matsalwa.....	37
---	----

4.1.1 Nxopaxopo wa switlhokovetselo leswi hlawuriweke.....	38
--	----

4.2. MIHLOTI YA TINGANA 2015 HI T.P. MAGAISA.....	38
--	-----------

4.2.1... U ta hakela.....	38
---------------------------	----

4.2.2. Swi tlhekekile.....	43
----------------------------	----

4.2.3. Mativula yanga.....	47
----------------------------	----

4.3. **A HI PELENI NAMBU BUKU YO HLAYA 2013**

HI SJ MALUNGANA et al.....	53
----------------------------	----

4.3.1. Wa mani?.....	53
----------------------	----

4.4.1.Vantshwa.....	53
---------------------	----

4.4.2. Khegwana.....	57
4.5. VHILWA RA VUTOMI 2006 HI SJ MALUNGANA	61
4.5.1. Loko swi tlarile.....	61
4.6. VUTOMI BYI HUNDZULERILE 2005 HI SJ MALUNGANA NA	
MT BABANE	64
4.6.1. Byi hundzulerile.....	64
4.6.2. Ximanjhemanjhe.....	68
4.6.3. A hi swa wena.....	72
4.6.4. Swi onhakile.....	77
4.7. SWITSHONGO SWA VATSONGA 2008 HI KJ NGOBENI NA MONGWE	
4.7.1. Wena lontshwa.....	82
4.7.2. Kasi ku humelela yini?.....	86
4.8. MAKORHO YA LWANDLE.....	89
4.8.1. N’wana wa xikolo.....	89
4.9. HINKWASWO I VUTOMI 2004 HI BALOYI MJ NA MALUNGANA SJ.....	93
4.9.1. Swa vava.....	93
4.10. NKWANGULATILO II 1999 HI MAKHUBA NC.....	96
4.10.1. Vantshwa va mundzuku.....	96
4.10.2. Vana vanga.....	104

4.11. ENDZHUTINI WA XIDEMOKIRASI 2015 HI MARHANELE MM NA	
NDLOVU LR.....	107
4.11.1. Kondlo a ndzi dyi.....	107
4.12. Nkatsakanyo	111

NDZIMA YA 5

5.1. Leswi kumekeke eka ndzavisiso hi ku angarhela.....	112
5.2. Swibumabumelo.....	113
5.3. Switsundzuxo.....	113
5.4. NKATSAKANYO WA NDZAVISISO.....	113
6. MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE.....	114

NDZIMA YA 1

1.1. MANGHENELO

Ndzima leyi yi kongomisa eka ku andlala ntiviso wa ndzavisiso. Yi vumbiwile hi matimundzhaku, xitatimende xa xiphiso, nsusumeto wa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso, swikongomelo swa ndzavisiso na swikongomelontsongo na nhlamuselo ya matheme. Tiko ra Afrika-Dzonga i rin'wana leri nga va na khombo ro lawuriwa hi matikomambe. A ri fumiwa hi xihlawuhlawu laha vantima a va nga ri na rito. Xiyimo lexi a xi tshikelela vantima hi migingiriko hinkwayo ya vutomi. Mindhavuko ya hina a yi tekeriwa enhlokweni hikuva a ku nga ri na lexi a hi rivata ku hanya hi yona. Mikhuva yo biha a yi nga talanga hikuva a ku chaviwa mfumo wa xihlawuhlawu. Namuntlha swilo swi cincile hikwalaho ka xidemokirasi. Vantshwa va tile hi nxangu yintshwa yo tsan'wa milawu na mindhavuko ya vona, va landzelela mikhuva ya van'wana leyi hi xintima yi nga amukelekiki. Maendlelo lawa ya siya vatswari na swilondza etimbilwini hikuva hambi va kombiwa ndlela vantshwa a va yingisi. Leswi swi kale swi susumeta vatsari ku boxa matiwele ya vona hi ku tshemba leswaku kumbe va nga hlaya va twa swirilo swa vona va ta cinca mahanyelo.

1.2. MATIMUNDZHAKU

Matsalwa i ndlela leyi vanhu va phofulaka matitwelo ya vona hi mukhuva wo tsala ehansi leswaku vanhu hinkwavo va kota ku tiva leswi va hisaka etimbilwini ta vona. Vaamukeri va mahungu lawa va kuma vutivi byo karhi loko va hlayile mahungu lawa ya tsariweke hansi. Ku na tinxaka to tala ta matsalwa leti katsaka matsalwa yo hungasa, yo dyondzisa, ya vutivi, yo lemukisa, yo vilela, yo voniwa ni man'wana. Lapinsky (2013: 12) u seketela nhlamuselo ya tinxaka to matsalwa a ku:

Literary creativity could be classified according to whether it is fiction or non-fiction and whether its poetry, or prose and so.

Nhlamuselo leyi yi boxa leswaku matsalwa ya nga tsariwa tani hi novhele, ntlangu, vutlhokovetseri laha swi tirhisaka ririmi ku ndlandlamuxa vutivi no phofula xikongomelo xa mutsari. Vutlhokovetseri i muxaka wun'wana wa matsalwa lowu vatlhokovetseri va tirhisaka vutshila ku tumbuluxa mhaka yo karhi na ku tirhisa tithekiniki ta vutlhokovetseri. Hi nkarhi wa xihlawuhlawu vutlhokovetseri a byi ri na nkoka evanhwini hikuva vantima a va arisiwa ku phofula matitwelo ya vona hi mukhuva wihi kumbe wihi hikwalaho ko va chava ku pfaleriwa hikwalaho ko kandziyeriwa hi lava a va fuma. Eswikolweni a ku hlawuriwa matsalwa lawa vantima a va nga ta dyondza, lemuka, kumbe ku pfuleka mahlo hi xiyimo xo kandziyeriwa ka timfanelo ta vona. Vutlhokovetseri byo tala namuntlha byi kongomisiwile eka ku paluxa ngopfungopfu mahanyelo ya vanhu na swa ikhonomi etikweni. Minkongomelo yo tala yi paluxa timhaka ta xihlawuhlawu, vukhongeri, vusweti, ndhavuko na swa tipolitiki. Tinhlamulo ta swivutiso leswi vanhu va nga na swona ti nga humelela ntsena loko vantshwa va nga kula va ri na mikhuva leyinene.

1.3. XITATIMENDE XA XIPHIQO

Nsusumeto lowu veke kona wo endla ndzavisiso lowu i ku va ndzi lemukile leswaku a ku na ndzavisiso lowu endliweke hi mahanyelo ya vantshwa manguva lawa. Milavisiso yi kona kambe wo hlawula switlhokovetselo swo kongomisiwa eka mahanyelo yo khomisa tingana ya vantshwa ku hava. Ndzi vonile ku ri na nkayivelo wa milavisiso yo vilela eka Xitsonga ku ndlandlamuxa ririmi ra hina.

Xirilo kumbe ku vilela loku nga kona ka vatlhokovetseri hi mahanyelo ya vantshwa va sweswi swi susumetile leswaku ndzi hlawula switlhokovetselo leswi nga na minkongomelo yo vilela ntsena hi xiyimo xa vantshwa. Ndzi hlawurile eka tibuku to hambana-hambana ta vutlhokovetseri ku xopaxopa mphofulo lowu vatlhokovetseri va wu humeseleke handle ku tshinya, vilela no ringeta ku dyondzisa vantshwa. Milubi (1997:106) yena u ri

Poetry is an art that speaks to people in terms
of their feelings and ideas about the world.

Nhلامuselo ya Malubi yi boxa leswaku vutlhokovetseri i vutshila lebyi vanhu va humeselaka handle matitwelo na mavonelo ya vona hi leswi humelelaka emisaveni. Ndzi na ntshembo wa leswaku ku phofula loku nga kona ka vatlhokovetseri ku ta kota ku cinca xiyimo eka matikhomelo ya vantshwa. Chapman (1984:23) u seketela mavonelo lawa a ku:

Poetry is viewed with some trepidation by the South African authorities since they see it as an instrument of change.

Mavonelo ya Malubi ya leswaku vutlhokovetseri byi nga kota ku cinca swo karhi emisaveni seketeriwa hi nhلامuselo ya Chapman ya leswaku mikarhi yin'wana vutlhokovetseri byi nga tisa chavo hikuva vatlhokovetseri va nga phofula na leswi nga pfula mahlo ya van'wana kutani ku nga ha vi na ku rhula. Leswi nga endlaka ku van a ku cinca ka swilo. Xo hetelela a ku ri ku engetela nhlayo ya milavisiso ya nxopaxopo wa vutlhokovetseri eka Ndzawulo ya Xitsonga ku tinyungubyisa hi ririmi ra hina.

1.4. XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

1.4.1. Xikongomelonkulu

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku kombisa mivilelo ya vatsari hi khombo leri vantshwa va langutaneke na rona hi mahanyelo ya vona manguva lawa, na leswaku vatlhokovetseri va na xirilo no vilela hi vona. Rivengo na nkalavutivi bya vantshwa eka matsalwa ya vutlhokovetseri hi swin'wana swi endlaka va nga koti ku tiva leswaku va kona lava vonaka ku lahleka ka vona hi swa vutomi. Loko a vo va na rirhandzu eka vutlhokovetseri a va ta dyondza no lemuka swo tala leswi a swi ta cinca vutomi bya vona. Swi ta thlela swi va nyika nkinkhi wo hloma mathlarhi ya vutivi byo tlakusa ririmi na mitolovelo leyinene ya ndhavuko wa vona tani hi vantima. Barnett (1995:75) u seketela a ku:

Most poems protest against state of things in the land.

Nhlamuselo ya Barnett yi boxa leswaku switlhokovetselo swo tala swi kanetana na matshamelo ya swilo endhawini. Na vatlhokovetseri lava va na ku tshemba leswaku ku boxa matitwelo ya vona hi mahanyelo ya vantshwa swi nga cinca swin'wana etikweni. Mapaluxelo ya vatlhokovetseri ya timhaka i ya ku kombisa vutshila byo kota ku veketela marito ya ririmi ra vutlhokovetseri. Leswi swi vula leswaku ririmi ra vutlhokovetseri a ri fani na ririmi leri hi ri tirhisaka ra ntolovelu. Marhanele (1987:17) u seketela a ku:

Hakanyingi ririmi leri a ro twisisa hi ximunhwana nakambe
ri twisiswa hi lava va nga ni byongo byo hluteka.

Nxopaxopo lowu wu paluxela vahlayi tinhlamuselo ta ririmi leri tumbeleke ra vutlhokovetseri ku endlela leswaku vahlayi va twisisa xirilo xa vatlhokovetseri.

1.4.2. Swikongomelontsongo

- Ku hlawula switlhokovetselo leswi nga mikongomelo ya swona yi nga yo vilela hi vantshwa.
- Ku xopaxopa mikongomelo no hlamusela nkoka wa yona eka vantshwa.
- Ku paluxa no lemukisa nkoka wa vutlhokovetseri eka vantshwa.
- Ku bumabumela tindlela leti va Ndzawulo ya Dyondzo va nga ringetaka ku antswisa rirhandzu ra vutlhokovetseri eka vantshwa.

1.5. NSUSUMETO WA NDZAVISISO

Nsusumeto wo endla ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi i ku paluxa mivilelo leyi vatlhokovetseri va Xitsonga va nga na yona hi mahanyelo yo biha ya vantshwa. Vahlayi va fanele ku lemuka leswaku vatlhokovetseri na vona va swi vona leswaku tiko ra lova hi mikhuva ya vantshwa. Vantshwa va ta hlaya ku vona nkoka wo hlaya

matsalwa ya vutlhokovetseri. Vadyondzi va ta pfuleka miehleketo hi matirhiselo ya ririmi ra vutlhokovetseri na maxopaxopelo ya switlhokovetselo leswi swi nga va oloviselaka ku va vatsari va switlhokovetselo.

1.6. NKOKA WA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu ta vuyerisa ngopfu ngopfu eka vantshwa va tiko ra Afrika-Dzonga hi ku va tsundzuxa no va dyondzisa hi nkoka wa vutlhokovetseri eka swa vutomi na mintlhontlho leyi va langutaneke na wona. Vantshwa va ta lemuka nkoka wa vutlhokovetseri eka matimu ya tiko ra vona na mukhuva lowu vanhu va khale va nga xanisekisa xiswona hi ku ringeta va aka vumundzuku lebyinene. Vafambisi va kharikhulamu na vona va ta vuyeriwa hi ku lemuka leswaku swa laveka va hlawula switlhokovetselo leswi tshinyaka vantshwa hi khombo ro landzelela mikhuva ya matiko ya vupeladyambu. Vadyondzi lava tekaka dyondzo ya Xitsonga etiyunivhesithi va ta vuyeriwa hi ku kuma mahungu eka ndzavisiso lowu. Lava tsakelaka ku va vatlhokovetseri va ta vuyeriwa hi ku vona maxopaxopelo ya switlhokovetselo. Vatswari lava kotaka ku hlaya va nga vuyeriwa hi ku tsundzuxa vana va vona hi swo tala mayelana na vutomi. Vadyondzisi va Xitsonga va ta vuyeriwa hi vuhleri na nxopaxopo wa switlhokovetselo. Vaamukeri va mahungu na vona va ta tinyungubyisa hi ririmi ra Xitsonga.

1.7. NHLAMUSELO YA MATHEME

Matsalwa hi ku hambana ya na matheme lawa ya tirhisiwaka ku humelerisa hungu ra vona eka vahlayi. Ndzavisiso lowu wu na matheme lawa ya tirhisiweke ku humelerisa nkongomelo wa mutlhokovetseri hi xitlhokovetselo xa yena. Tinhlamuselo ta matheme lawa ti ta pfuna ku twisisa xitsalwana lexi hi ku enta na ku seketela hi tinhlamuselo ta valavisisi na swidyondzeki leswi hangalaseke matsalwa ya swona eka vahlayi.

1.7.1. Vutlhokovetseri

Vutlhokovetseri i muxaka wun'wana wa matsalwa lowu vatlhokovetseri va tirhisaka vutshila ku tumbuluxa na ku rungula mhaka yo karhi hi ku tirhisa tithekiniki ta vutlhokovetseri. Vatlhokovetseri va boxa matitwelo ya vona hi ku tirhisa ririmi ra vutlhokovetseri leri nga boxiki mhaka hi ku kongoma kambe ri tirhisa swigaririmi. Beir (2000:15) u ri:

Nobody who attempts to translate Yoruba into English
will doubt that poetry is what is left out for translation.

Leswi swi boxa leswaku vutlhokovetseri i ntlangiso wa marito lowu endliweke ku vumba switlhokovetselo leswaku ku ta va na lava nga na vuswikoti byo hlamusela leswi ya vulaka swona. Malungana na Babane (2015:3) va ri

Vutlhokovetseri i mphofulo wa vulangi bya miehleketo
lowu paluxiwaka hi mutlhokovetseri mayelana na
nhlokomhaka ya karhi.

Nhlamuselo leyi yi seketeriwa hi CTD Marivate (p.x) loko a ku:

Vutlhokovetseri i mphofulo wa miehleketo, lowu
heleketiwaka hi ntwiwo lowukulu wa mbilu.

Mphofulo lowu wu paluxiwa hi ririmi ro khavisa ra swigaririmi laha marito ma tirhisiwaka hi ndlela ya vutlharhi ku tlhontlha miehleketo. Grace (1965:63) u seketela Marivate loko a ku:

Poetry touches the emotions deeply...the poets
imaginery tells us many things besides
what is overtly presented.

Nhamuselo ya Grace yi boxa leswaku vutlhokovetseri i matitwelo ya munhu lawa a ma humeselaka handle hi ku tirhisa ririmi ro tumbela ku paluxa leswi nga tumbelangiki. Vutlhokovetseri i tsalwa leri nga endlaka muhlayi a tsaka, a rila a

hlundzuka kumbe a hlekelela hi ku twisisa vutshila lebyi mutsari a byi tirhiseke ku humesela hungu ra yena eka vahlayi. Leswi swi seketeriwa hi Samson (1984:5) loko a ku:

If you want a definition of poetry, say poetry is what makes me laugh or cry or yawn, what makes my toenails twinkle, what makes me want to do this or that or nothing.

Vutlhokovetseri byi nga phofuriwa nkarhi wun'wana hi ku vulavula kunene ku nga tsariwanga hansi. Muxaka lowu wa vutlhokovetseri wu endliwa hi vanhu lava phataka kumbe ku ndhundhuzela munhu wo karhi.

Xivumbeko xa vutlhokovetseri xi hambanile ni xa matsalwa man'wana. Switlhokovetselo swi vumbiwile hi mintila na switanza. Marhanele na Ndhlovu (2015:8) va seketela xivumbeko xa xitlhokovetselo hi ndlela leyi:

Xivumbeko xa xitlhokovetselo xin'wana na xin'wana xi lawuriwa hi thekiniki leyi mutlhokovetseri a tirhisaka yona.

Leswi swi boxa leswaku xivumbeko i xa nkoka ku tiva muxaka wa xitlhokovetselo. Hi nga gimeta hi ntshaho wa Nxumalo na Maluleke (2008:12) loko va ku:

Vutlhokovetseri i ntlhontlho lowu andlariwaka emahlweni hi xivumbeko xa xitanza, ndzimana kumbe vhesa hi nkongomelo wo phofula mavonelo na matitwelo ya mutlhokovetseri hi nhlokomhaka yo karhi.

Leswi swa ha tshikelela leswaku xivumbeko xa xitlhokovetselo xi hambanile ni xa novhele kumbe ntlangu. Na mahlayelo kasi swin'wana hi khumemune. ya xitlhokovetselo a ya fani ni ya man'wana matsalwa. Swin'wana switlhokovetselo swi vumbiwile hi ntsevu wa mintila, swin'wana hi nhungu

1.7.2. Tinxaka ta matlhokovetselelo

Ku na tinxaka to tala ta matlhokovetselelo. Hi ta tsongola ti nga ri tingani hi hlamusela swintsongo.

(i) Matlhokovetselelo ya ndhavuko

Vutlhokovetseri lebyi byi vulavuriwa hi nomu. I vutlhokovetseri lebyi phataka munhu wo karhi. Vaphati va na nyiko yo ndhundhuzela munhu wo karhi ku ya hi mitirho ya yena. Matlhokovetselo lawa ya avanyisiwile hi tinxaka tinharhu: Bya baladi, liriki, na odi. Baladi yi hlamuseriwa tani hi risimu, liriki yona yi paluxiwa hi mimpfumawulo na mbuyelelo wa marito kasi odi yona yi thememdhela kumbe ku xixima munhu wo karhi. Malungane na Babane (2005:55) vona va ri:

Baladi i xitlhokovetselo xa risimu ro hlamulela timhaka to karhi...
swi kumeka emilon'wini ya vanhu eka vutomi bya masiku
hinkwawo, swi tala ku yimbeleriwa emintlangwini laha ku taleke vanhu

Baloyi et al (2015: viii) vona va ri liriki i

Muxaka wa matlhokovetselelo lawa kongomisiweke eka
mpaluxo na ntiviso wa switwi swo karhi leswi mutlhokovetseri
a swi tokoteke evuton'wini byakwe.

Makhuba (1999:2) yena u hlamusela odi loko a ku:

I muxaka wa matlhokovetselelo yo ndhundhuzelaka/phataka
vakulukumba vo fana na tihosi, tinhenha ta nyimpi
vacini, swikwembu, tintshava na swifuwo.

Tinhlamuselo leti tiseketela leswaku muxaka lowu wa vutlhokovetseri wu endliwa hi nomu.

(ii) Vutlhokovetseri byo sihalala

Vutlhokovetseri lebyi byi kongomisa eka ku sihalala ka vanhu kumbe munhu wo karhi hi ku tshemba leswaku u na mfanelo ya swo karhi leswi a arisiwaka ku swi kuma. Mutlhokovetseri u phofula mabibi lawa a nga na wona embilwini hi ku vona swi fanerile leswaku swi va swa yena. Baloyi (2015:8) u ri:

Vutlhokovetseri byo sihalala byi kongomisiwile ngopfu
eka maendlelo lama omelelaka eka maendlelo yo karhi
hikwalaho ka nkucetelo wa ndhavuko, mikhuva, mahanyelo
na mfuwo wa rixaka ro karhi.

Mllubi (1997:105) yena u ri:

Protest poetry may be regarded as a conscientizing
literature, it has come to be viewed as people's poetry.

Foot (1992:18) a seketela hi ku:

Protest poetry are a powerful indictment of injustice,
and class division and inspiration for change.

Foot u boxa leswaku vutlhokovetseri lebyi byi na matimba yo cinca xiyimo ku ya hi leswi vasihalali va swi koxaka. Swi nga endleka leswaku vaamukeri va mahungu lawa va va na mavonelo yo cinca endzhaku ko hlaya ndzavisiso lowu.

(iii) Vutlhokovetseri bya manguva lawa

Muxaka lowu wa vutlhokovetseri wu phofula leswi nga mbilwini hi ku tirhisa ririmi ro gega. Mutlhokovetseri a nga kongomi leswi koxaka munhu loyi a tivaka swigaririmi ku hlamusela leswi mutlhokovetseri a swi vulaka. Makhuba (1999:2) u ri:

Vutlhokovetseri bya ximanguva lawa byi tsariwa hi mintila,
byi landzelela swilaveko swa matsalelo ya fana na mimpfumawulo
yo fana emakumu ka ntila, byi tirhisa mapeletwana ya
mitara na tinhlamuselo ta marito lama tirhisiweke ma

hambanile ni marito lama vulavuriwaka ya ntolovelolo.

Makhuba (1999:8) u yisa mahlweni a ku:

Rhayimi i ku fana ka mimpfumawulo ya marito mambirhi
kumbe ku tlula eka xitlhokovetselo, swikulu ku seketela
mafanapeletwana ya le ku heteleleni ka marito.

Mitshaho leyi yi tiyisisa leswaku matlhokovetselo ya manguva lawa ya landzelela mimpfumawulo na mapeletelo ya marito ku humelerisa nkongomelo wa mutlhokovetseri.

(iv) Vutlhokovetseri byo vilela

Vutlhokovetseri lebyi byi kombisa ku vilela hi mhaka kumbe xiyimo xo karhi lexi nga kona laha mutlhokovetseri a vonaka swi fanerile ku phofulaka leswi nga mbilwini ya yena na matitwelo ya yena hi xiyimo xexo. Kavangh (1999:235) yena u ri:

Complain poetry expresses dissatisfaction or annoyance.

Baloyi (2015:9) yena a ku:

Vutlhokovetseri byo vilela byi hlavutela leswi mutlhokovetseri
a swi vonaka swi karhi swi humelela eka nkarhi wo tala.

Baloyi u ya mahlweni a paluxa leswaku hakanyingi vutlhokovetseri lebyi byi paluxa ku vilela mayelana na mahanyelo ya vanhu na swin'wana swo ka swi nga amukeleki etikweni. Tinhlamuselo leti boxiweke laha henhla ti kombisa swinene mhaka yo ka mutlhokovetseri a nga aneriseki hi leswi humelelaka evuton'wini bya vanhu. U vona ku ri na mfanelo yo phofula kumbe vanhu va nga lemuka swihoxo swa vona va hundzuka eka maendlelo ya vona yo biha.

Nkarhi wun'wana vutlhokovetseri byo vilela byi tumbuluxiwa hikuva mutlhokovetseri a vona mahanyelo ya vanhu yo huma ndleleni va rivala leswaku vutomi i vhilwa byi

famba byi cincacinca lero swi lava va hundzuka emikhuveni ya vona. Mogale (1993:5) u seketela hi ku:

A protest poet sees disorder in his society, he distinguishes between right and wrong, he is shocked by the fact that his persistently choses wrong instead of right, and his poetry is an attempt at correcting this situation.

Eka ntshaho lowu mutlhokovetseri u va a vonile matlhelo mambirhi ya mahanyelo ya vanhu va muganga lowu a tshamaka eka wona, ku nga yo biha na yo saseka kutani a vona swi fanerile ku hlawula tlhelo ro biha leri a ri vonaka ku vilela hi mahanyelo lawa hi ku tshemba leswaku wo va khutaza/tsundzuxa ku tshika mahanyelo yo biha va endla swa kahle evuton'wini.

Mitshaho leyi hinkwayo yi seketelana leswaku vutlhokovetseri byo vilela byi vangwiwa hikuva vatlhokovetseri va vilela hi mahanyelo yo biha ya rixaka kutani va ringeta ku va lemukisa hi khombo ra kona

1.7.3. Nkongomelo

Nkongomelo eka matsalwa i hungunkulu kumbe mhakankulu leyi mutsari a lavaka ku hi byela yona. Ku na swo karhi leswi a swi voneke kumbe a swi xiyeke kutani a lava leswaku na vanhu va swi tiva. Ringani (2013:12) yena u ri:

Nkongomelo i hungunkulu ro karhi leri mutsari a lavaka ku ri hundzisela vahlayi.

Ntshaho lowu wu seketariwa hi Marhanele na Ndhlovu (2015:19) loko va ku:

Nkongomelo kumbe mongo i hungunkulu kumbe Vonelo ra vutomi leri mutlhokovetseri a lavaka ku ri hundzisela eka vahlayi.

Mitshaho leyi yi boxa leswaku vatsari va va va ri na nhlokomhaka leyi va vulavulaka hi yona. Va boxa matitwelo ya vona hi ku humesela mhakankulu. Nkongomelo a wu

kumeki eka switlhokovetselo ntsena kambe tsalwa rin'wana na rin'wana ri na hungunkulu leri susumetaka mutsari ku tsala. Leswi swi vula leswaku novhele, ntlangu, xirungulwana na ntsheketo swi na yona mikongomelo. Cohen (1973:198) yena u hlamusela nkogomelo hi ku boxa leswaku:

The essential meaning or main concept of literary work

Mavonelo lawa ya seketeriwa hi ya Roberts (1964:387) loko a ku:

It is the major or central idea of work

Crystal (1992: 351) u engetela a ku:

Theme is defined as a part of a sentence which adds least to the advancing process of communication; in other It expresses relatively little extra meaning, in addition to what has already been communicated.

Hi nhlamuselo leyi Crystal u boxa leswaku nkongomelo wu kongomana na ndlela leyi vavulavuri va vulavulaka ha kona hi xikongomelo xo lava ku kuma tinhlokomhakankulu leti ku vulavuriwa hi tona. Nkongomelo hi xona xiphemunkulu xa tsalwa. Leswi swi seketela hi Brooks na Warren (1979:178) loko va ku:

Where there is no theme there is no story.

Lowu ntshaho wu boxa leswaku nkongomelo i nhlokomhaka leyi tsalwa ri rhendzelekaka eka yona. Hungunkulu leri ri katsa kungu, swimunhuhatwa, na mbangu lowu katsaka na swiendlo swa swona. Brooks na Warren vona va vona nkongomelo wu ri wa nkoka hikuva loko ku nga ri na nkongomelo ku hava xitori lexi twalaka. Mintshaho leyi hinkwayo yi rhendzeleka ka mhaka ya leswaku nkongomelo hungunkulu leri mutsari a lavaka ku hi boxela rona hi tsalwa ra yena.

Swigaririmi i swiaki swa ririmi leswi hlamuselaka mhaka hi ndlela yo ka yi nga kongomi. Swi endla leswaku hungu ri nandziha loko vahlayi va ri hlaya. Malungana na Baloyi (2005:60) va hlamusela swigaririmi va ku:

Swigaririmi swi tirhisiwa ngopfu eka vutlhokovetseri

hi xikongomelo xo nyanyula no tlweba ntlhaveko wa
muhlayi ni muyingiseri

Leswi swi seketeriwa hi Makhuba (1998:9) loko a ku:

Leswi i swikhaviso leswi tirhisiwaka hi vatsari va
switlhokovetselo ku endla leswaku marito lama
hlawuriweke ma kota ku nyanyula vahlayi, ya tisa
ntlhaveko na ntsako.

I ntiyiso matsalwa yo kala swigaririmi a ya nyanyuli vahlayi ni vaamukeri va
mahungu.

1.7.4. Xigego

Xigegeo i muxaka wa xigaririmi lexi boxaka mhaka yo karhi hi ku ka xi nga kongomi.
Xigaririmi lexi xi tirhisiwa ngopfu eka vutlhokovetseri. I xigaririmi lexi mutsari a
tumbetaka nhlamuselo ya leswi a swi phofulaka kutani swi lava lava hlutekeke
ebyongweni ku humesela nhlamuselo ya xona ya masiku hinkwawo. Xigego hi xona
xi nga ni nkoka eka vutlhokovetseri hikuva xi kota ku vumba vuxaka na leswi mutsari
a lavaka ku boxa swona emiehleketweni ya yena. Malungana na Babane (2005:60)
va seketela hi ku:

I xigaririmi xa matimba lexi tirhisiwaka hi vatlhokovetseri vo
tala laha va fananisaka minchumu yo hambana hi ndlela yo
papalata va nga kongomi xilo lexi va fananisaka na xona.

Xihlawulekisi xa xigego hi xi vona hi xiritwana -i, swik:

(a) Wanuna loyi i wansati.

Xivulwa lexi xi nga va xi vula leswaku hi ntiyiso wanuna loyi u na swirho swa
vavasati leswi tumbeleke ku ya hi nhlamuselo yo kongoma masiku lawa kasi hi
ntiyiso hi nhlamuselo ya xigaririmi lexi xi vula leswaku mahanyelo ya wanuna loyi

i vavasati. Wanuna loyi a nga va a hleva ngopfu, a nyenyela kumbe a ri na vuntswaka ku fana na vavasati.

(b) Vanhu i Mavele

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku vanhu va fanisiwa na mavele ku ri hi ku nhlamuselo ya xona ku ya hi mutlhokovetseri xi vula leswaku vanhu va tele.

Marivate (1993:x) u hlamusela xigego loko a ku:

Xigego i mbatlo ya nkoka ya mutlhokovetseri.

hi xigego mutlhokovetseri u xongisa ni ku kulukutswela miehleketo ya yena, vahlayi vas ala va hlamala

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku handle ka xigego, vutlhokovetseri a byi nga ta nyanyula na varhandzi va vutlhokovetseri a va nga ta byi tsakela hikuva a byi ta va byi ri hava ntlhontlho wa miehleketo na mfuwo wa ririmi ra Xitsonga.

1.7.5. Vumunhuhati

Vumunhuhati i xigaririmi lexi tekaka swihlawulekisi swa vanhu kumbe swilo leswi nga hanyiki swi nyikiwa swihlawulekisi swa munhu. Mitirho leyi endliwaka hi swilo swa kona yi tirha ntsena hi leswi hanyaka. Makhuba (1998:10) yena u hlamusela hi ndlela leyi:

Ku tirhisiwa ka marito lama yimelaka vanhu, hi ndlela yin'wana, u teka swilo leswi nga hanyiki a swi veka ematshan'wini ya vanhu.

Nsinya wa riendli "yimela" ri vula ku siva xo karhi. Hi mhaka swilo leswi nyikiwaka ntirho lowu swi va swi yimele munhu kumbe xo karhi lexi hanyaka. Gray (1984:157) yena hlamusela vumunhuhati a ku:

A variety of figurative or metaphorical language in which things or ideas are treated as if they are human beings with human attributes and feelings.

Ndzi nga kombisa hi swikombiso leswi landzelaka:

(a) Joni yi ndzi hlante ndzi nga ehleketangi.

Ku hlanta swi endliwa hi swilo leswi hanyaka. Loko hi languta Joni i ndhawu yo karhi. Mutsari u boxa leswaku munhu loyi a tshama eJoni kambe hikwalaho ka swin'wana u bohekile ku rhurha kumbe ku suka eJoni a vuya kaya ra makumu. U tekile Joni tani hi munhu loyi a hlantaka ku vula ku hlongoriwa.

Gray (1984:157) u tiyisisa leswaku vumunhuhati byi nyika swilo leswi nga hanyiki swihlawulekisi swa leswi hanyaka na leswaku mutsari u humesela handle matitwelo ya yena.

(b) Magoza ya rifu ya twakala

Rifu i nchumu lowu swilo leswi hanyaka swi lovaka. Mutlhokovetseri u teka rifu ri hanya, u ri magoza ya rona ya twala leswi vulaka leswaku munhu wo karhi u le kusuhi na ku lova. Xiyimo lexi a nga le ka xona swa vonaka leswaku a nge hanyi. Ku nga va ku vuriwa swiharhi hikuva na swona swa fa.

1.7.6. Xivulavulelo

Xivulavulelo i xin'wana xa swikhavisaririmi eka vutlhokovetseri lexi nga ni nhlamuselo yo tumbela. Xivulavulelo xi tirhisa nsinya wa riendli **-ku** kumbe maendli ya muxaka wun'wana. Ntsan'wisi (1968:1) u hlamusela xivulavulelo loko a ku:

An idiom refers to the form of speech peculiar to a people or nation and it permeates its whole structure and communicative system.

Ntsan'wisi u thlela a tshaha Fletcher loko a ku:

An idiom is an expression peculiar to a language, sanctioned by usage; it may be grammatical or ungrammatical but it has a definite meaning.....

Tinhlamuselo hinkwato ti boxa mhaka ya leswaku xivulavulelo i mbulavulo lowu tirhisiwaka ku boxa mhaka hi ku gega kambe yi va na nhlamuselo ya ririmi ra masiku hnikwawo. Swikombiso swa xivulavulelo:

(a) Ku dlokodla nyoka

Xivulavulelo lexi xi nga va xi vula ku xokola nyoka enkeleni wa yona leswaku yi humela handle kasi hi ntiyiso xi hlamusela leswaku u nga sunguli munhu a timiyelerile handle ka xivangelo. Nhlamuselo leyi yi tumberile lero yi lava loyi a tivaka swivulavulelo swa Xitsonga a ta kota ku nyika nhlamuselo.

(b) Ku faya nsikiti

Nhlamuselo yo kongoma ya xivulwa lexi yi hlamusela leswaku munhu a nga phyandlase nsikiti yo vula xilumi lexi kumekaka endlwini, kasi hi ntiyiso nhlamuselo ya xivulwa hi leswaku munhu u vulavula marito ya nhlambha yo khomisa tingana ku ma vula xikarhi ka vanhu. Mitshaho leyi nga henhla yi tiyisisa leswaku i muxaka wa ririmi kumbe mavulavulelo ya rixaka ro karhi ra vanhu.

1.7.7. Xihlambanyiso

Xihlambanyiso xi fananisa swilo swimbirhi swo hambana kambe swi nga na swihlawulekisi swo fambelana. Xi tikomba hi marito ya **ongwe, tanihi, bya, ku fana na, wongwe** na **ku kotisa**. Marito lawa hinkwawo ya tirha ku fananisa swilo swimbirhi kumbe ku tlula. Mushwana na Ndhlovu (1987:25) vona va ri:

Xihlambanyiso i ku fananisa swilo swimbirhi leswi hambaneke kambe swi hi mhaka yin'wana.

Ntshaho lowu wu sekatela hi Tulloch (1992:327) loko a ku:

A figure of speech involving the comparison of one thing with another of a different kind, as an illustration or ornament.

Mitshaho leyi ya seketela mhaka yo fananisa swilo swimbirhi swa hambana kambe swi va na swihlawulekisi swo fana. Swikombiso:

(a) Mbilu yi tlanyala bya ribye

Xivulwa lexi xi fananisa ku nonoha ka mbilu ya munhu na ribye. I swilo swa hambana kambe swi fanana hi manononhwelo ya swona.

(b) Tshunela kwalaho wena wa vurhena onge u nghala

Xivulwa lexi xi fananisa vurhena bya munhu loyi na nghala. Nkanu leyi a nga na yona yi endla a fanisiwa ni maendlelo ya yona ya vurhena. Swikombiso leswi swi tiyisisa ku fana ka mintirho ya swilo swimbirhi swo hambana.

1.7.8. Xithathelo

Xithathelo i xigaririmi lexi hlamuselaka swilo hi ku hundzisa. Xi hlamusela mhaka yo karhi hi ku tlurisa mpimo leswaku leswi vuriwaka swi twisiseka swinene. Nhlamuselo leti yi seketeriwa hi Abrams (1993:850) loko a ku:

Bold overstatement or the extravagant exaggeration.

Ntshaho lowu wu seketeriwa hi Malungana na Babane (2005:63) loko va ku:

I xigaririmi lexi mutlhokovetseri a fananisaka swilo hi ndlela yo thathela no nyunyeteia munyu ku tlula mpimo.

Mitshaho hinkwayo yi boxa xithathelo ku hlamusela mhaka hi ku tlurisa mpimo. Swi lava munhu loyi a tivaka nhlamuselo ya xigaririmi lexi. Swikombiso:

(a) Vanhu a va ri tinjiya

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku vanhu a va tele ku tlula mpimo.

(b) Ku dya u tlhela u raha

Lexi xi hlamusela leswaku swakudya swi tele ku tlula mpimo. Swivulwa leswi hinkwaswo swi na ku nyunyetela leswi humelelaka hi ku boxa leswaku swi tele ngopfu.

1.7.9. Ncino

Ncino eka vutlhokovetseri i mbuyelelo wa marito kumbe mintila leyi fanaka hi mpfumawulo wo fana na swichaychayani swa vuyimbeleri byo karhi. Ku nga va switatisi swo karhi eka ntila wun'we kumbe marito yo karhi eka ndzimana. Baloyi na vatirhikulobye (2015; xvi) va hlamusela ncino hi ndlela leyi:

Ncino i matumbuluxelo ya mintila leyi vumbiwaka hi
Mbuyelelo wa marito lama fanaka kumbe lama nga ni
mimpfumawulo leyi fanaka, tani hi mpfumawulo lowu
vangiwaka hi musu na tshurhi loko ku kandziwa.

Malungana SJ (2006:45) u seketela nhlamuselo ya va Baloyi ni vatirhikulobye loko a ku:

I marito lawa ya mintikiso ya le henhla kumbe ya le hansi.

Mitshaho yi seketela mimpfumawulo yo hambana loko ku hlayiwa lama vumbaka matitwelo ya leswaku onge i risimu ri chayiwaka.

Xikombiso xa ncino eka xitlhokovetselo xa "Xihlawuhlawu" ndzimana ya vumbirhi:

Xihlawuhlawu xa hanya

Xihlawuhlawu xa ha lo mphaa!

Xihlawuhlawu xa ha lo gandlana

Xihlawuhlawu xa ha lo tikitiki!

Mbuyelelo wa rito "xihlawuhlawu" endzhaku ya vumba ncino loko ya vuriwa hi mutlhokovetseri.

1.7.10. Ximonyo

Ximonyo i xigaririmi lexi monyaka munhu hikwalaho ka mitirho ya yena yo khomisa tingana emahlweni ka lava n'wi languteke. Xigaririmi lexi xi tirhisiwa ngopfu eka munhu loyi a nga pfumalaka vutihlamuleri eka vutomi bya yena ku ri hi ku ri a nga

swi kota. Malungana na Baloyi (2004:76) va hlamusela ximonyo hi ndlela leyi landzelaka:

I ku sola hanyelo ro biha eka munhu.

Ku yisa emahlweni Mabaso (2008:103) u seketela nhlamuselo leyi nga laha henhla loko a ku:

I xigaririmi laha mutsari a vulaka mhaka sweswi
yi nga xiswona handle ko sasa kumbe ku yi khavisa.

Ximonyo xi na vuxaka na xikhovolelo. Ximonyo xi boxa mhaka hi ku nga kongomi kambe muvulavuri u tiva leswi mbulavulo wu kongomisiweke swona hi ntiyiso, xik:

(a) Wo va wanuna sweswi a nga ambala buruku.

Xivulwa lexi xi koya wanuna loyi hi mahanyelo ya yena yo hluriwa hi wansati eka hinkwaswo. Wansati loyi wa n'wi ba na ku n'wi ba. Hi ku komisa wanuna a nga na vutihlamuleri tani hi wanuna endyangwini.

(b) Ixi, a mo rila ngati?

Xivulwa lexi xi monya vanhu lava rilaka. Swi vonaka swi nga ri na nkoka leswi va rilelaka swona ku kala va monyiwa hi marilelo ya vona.

Swa ha ri kona swigaririmi leswi nga ta tirhisiwa loko hi ri karhi hi xopaxopa switlhokovetselo eka ndzavisiso lowu.

1.8. NKATSAKANYO WA NDZIMA

Ndzima leyi yi kotile ku andla masungulo ya ndzavisiso ku tivisa vahlayi va wona. Vuxokoxoko endzeni byi paluxela vahlayi matimundzhaku ya ndzavisiso, xitatimende xa xiphiqu, nsusumeto wa ndzavisiso, swikongomelonkulu na swikongomelontsongo swa ndzavisiso, tinhlamuselo ta matheme laya ya nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu. Leswi hinkwaswo swi pfuna vahlayi ku tiva leswi nga ndzeni na ku pfuneta lava nga ta tsakela ku yisa mahlweni hi ku lavisisa hi nhlokomhaka leyi ku engetela leswi saleke.

Ndzima leyi landzelaka yi andlala mitirho leyi endliweke hi van'wana valavisisi mayelana na nhlokomhaka leyi.

NDZIMA YA 2

2. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

2.1. MANGHENELO

Vutlhokovetseri byi sungurile eYoruba laha a byi fanele byi hangalaka ni le ka tin'wana tinxaka. A swi ta humelela ntsena loko tindzimi letin'wana tihundzuluxela Eka ririmi ra Xitsonga va kona lava va nga hundzuluxela kambe ku va na ku chava hikwalaho ka ntshikelelo wa mfumo lowu a wu ri kona. A ko phatiwa kunene hi nomu kambe va na vutshila byo tlhokovetsela. Swi kona swidyondzeki leswi endleke milavisiso hi vutlhokovetseri hi tinhlokomhaka to hambanahambana. Hi ta kana hi milavisiso yo yelana na ndzavisiso lowu.

2.2. MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE MAYELANA NA NHLOKOMHAKA

2.2.1 Ntuli (1984)

Ntuli i mutsari wa ndzavisiso wa "The poetry of Vilakazi." Eka buku leyi u endlile ndzavisiso hi vutlhovetseri bya Vilakazi hi ririmi ra Xizulu. U kongomisile ndzavisiso wa yena eka nhungu wa mikongomelo leyi a swi voneke swi ri swa nkoka ku humesela matitwelo ya yena handle hi ndzavisiso lowu. Minkongomelo ya yena i ya rirhandzu, rifu, swa vukhongereri, tipolitiki, swa filosofi, mavonelo hi swa vutomi, khutaza na ku vilela. U boxile leswaku eka ndzavisiso wa yena Vilakazi u boxile

matimba ya xigaririmi xa vufananisi no tirhisa swigaririmi na yan'wana matlharhi ya ririmi ra vutlhokovetseri ku phofula matitwelo ya yena. Nkongomelo wo vilela a wu nga hlawulanga vantshwa ntsena kambe a vilela hi xiyimo xa munhu wa ntima etikweni ra Afrika-Dzonga. Ndzavisiso wa yena wu hi pfuna ku xopaxopa switlhokovetselo leswi hlawuriweke.

2.2.2. Ngobeni (2013)

Ngobeni u endlile ndzavisiso hi mikongomelo ya tibuku ta vutlhokovetseri ta *Xihungasi*, *Swifaniso xa vutomi*, *Vutomi byi hundzelerile*, *Ndzhumba wa Afrika* na *Madaladala*. Eka ndzavisiso lowu u kongomisile ngopfu eka mukhuva lowu vatlhokovetseri va koteke ku humesela matitwelo ya vona hi ku xopaxopa na mongo wa switlhokovetselo swa tibuku leti. U kotile ku humesela handle swihlawulekisi swa vutlhokovetseri swo fana na swigaririmi leswi tirhisiwaka eka vutlhokovetseri swo fana na vufananisi, nkongomelo, xitayili, vumunhuhati, na swin'wana. Vatlhokovetseri va tibuku leti hinkwato va rhendzelekile eka minkongomelo ya rifu, ku vilela, phofula, rirhandzu, vukati, tipolitiki, dyondzo hi swa rihanyu, vuphati, swa vukhongereri na vutomi hi ku angarhela. Mikongomelo ya tibuku leti a yi hambananga kule na ya Vilakazi leyi xopaxopiweke hi Ntuli. Ndzavisiso lowu wu hi pfuna ku vona leswi saleke ku swi boxa ngopfungopfu hi vantshwa no xopaxopa hi ku anama.

2.2.3. Mangoya (2000)

Mangoya yena u lavisisile hi vutlhokovetseri bya Charles Mungoshi. Mungoshi eka vutlhokovetseri bya yena u boxile mikongomelo yo vilela hi vanhu lava heleriweke hi ntshembo hi xiyimo xa vutomi bya vona na ku hluleka ku sirhelela ndhavuko wa vona kumbe tinfanelo ta vona. Lexi endleke Mungoshi a vilela i ku xaniseka ka vanhu va tiko ra Zimbabwe hi tlhelo ra vukhongereri, dyondzo no kala mbhurisano na varhangeri va tiko leri. Ku kwetlembetana loku ku vangile hasahasa no kala ku rhula etikweni. Mutlhokovetseri u vone swi fanerile ku phofula matitwelo ya yena hi xiyimo xa tiko leri. Ndzavisiso lowu wu hi pfuna ku twa mahlamuselelo ya hungu hi mulavisisi.

2.2.4. Mokgoatsana (1996)

Mokgoatsana u lavisile hi vutlhkovetseri bya NS Puleng. Switlhkovetselo swa Puleng swi kongomisiwile ngopfu eka ku vilela hi timhaka ta tipolitiki. U boxile leswaku muxaka wun'wana na wun'wana wa matsalwa a swi koteki ku hambanisiwa na tipolitiki hi mhaka u vonile swi antswa ku phofula hi tipolitiki na ntshamiseko wa vanhu va Afrika-adzonga. A nga boxanga ntsena hi ku chavisiwa. lunya ro tekeriwa tiko hi matiko ya vupeladyambu no lawula hinkwaswo swa vona. U ya mahlweni a rhukana hi ku tekeriwa hansi ka vantima hi ku tumbuluxa xihlawuhlawu ku ya hi muhlovo na swiyimo exikarhi ka valungu na vantima. Xikongomelo xa vutlhkovetseri lebyi i ku phaphamisa vantima va Afrka-Dzonga hi xiyimo xo tshikeleriwa hi valungu. Mokgoatsana u endlile ndzavisiso hi vutlhkovetseri bya NS Puleng ku hangunuxa hi vuenti matitwelo ya yena. Ndzavisiso lowu wa mivilelo ya vatlhkovetseri va Xitsonga wu ta pfuna vantshwa ku xixima lavakulu hi tlhelo ra tipolitiki ku nga ri ku vulavula onge va vulavula na ticece.

2.2.5. Decker (2012)

Decker hi un'wana loyi a endleke ndzavisiso hi matshamelo ya tiko na leswi a swi humelela. Decker u phofurile matitwelo ya yena hi ku vilela hi maendlelo ya xihlawuhlawu a kongomisile eka vandla ra Black Consciousness leri a ri fambisiwa hi Bantu Steve Biko. Mitlhontlho leyi va nga va na yona etikweni va nga pfumeleriwi ku tsala hansi matitwelo ya vona no pfaleriwa ejele loko va phofula ku vava loku va ku twaka loko valungu vona va tsala hansi vutlhkovetseri bya vona byo ndhundhuzela ku tiphina ka vona va endla onge a va voni leswi endliwaka vantima etikweni. Vatlhkovetseri vo fana na Denis Brutus, Ingrid Jonker, Mazizi Kunene Mzwkhe Mbuli na Sydney Vernon va kandziyeriwile hi vutlhkovetseri bya vona hambi leswi a byi ri bya nomu va kala va pfaleriwa ekhotsweni. Hi ku phofula matitwelo ya vona hi xiyimo xa vantima etikweni. Vutlhkovetsri byo vilela hi nomu byi endle leswaku va arisiwa na ku byi vuavula evanhwini hi ku tiva leswaku va ta byela vanhu ntiyiso. Ndzavisiso lowu wu hi pfuna ku khongotela vantshwa ku nga landzeleli mikhuva ya van'wana yo ku nga tekeli vanhu enhlokweni.

2.2.6. Tsambo (1999)

Tsambo u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ya Minkongomelo yo sihalala eka vutlhokovetseri bya SF Motlhake. Mikongomelo ya vutlhokovetseri bya yena byi kongomisiwile eka rixaka ra Batswana leri a ri ri na ntshikelelo hikwalaho ka xihlawuhlawu etikweni. U kongomisile eka xihlawuhlawu xa ntshamiseko wa vanhu, nhlengenyelo wo tekana hi rixaka, vukhongereri no jeketeriwa ka ndhavuko wa matiko ya vupeladyambu. Ntshikelelo lowu a wu ri kona hikwalaho ka xihlawuhlawu lexi xi endle vantima va tshika ndhavuko wa vona va boheka ku hanya leswi a va byeriwa swona hi lava a va va tshikelela. Ndzavisiso lowu wu hi pfuna ku lemukisa vantshwa hi ku tiva xivangelo xo cinca ka vona hi mahanyelo va tthelela eka ndhavuko wa vona wo xixima na swin'wana leswi va swiedlaka hikwalaho ka nkucetelo no tshikeleriwa.

2.2.7. Makhuvele (2015)

Makhuvele u endlile ndzavisiso eka dyondzo ya masitasi hi nhlokomhaka ya “Nxopaxopo wa vutlhokovetseri bya tsalwa ra KJ Ngobeni na SJ Malungana ra Swilo swa humelela”. Makhuvele u humesela erivaleni vutlhokovetseri byo sihalala tani hi nkongomelo eka ndzavisiso lowu. U paluxile nkoka wa vutlhokovetseri eka rixaka hi ku angarhela. U ya mahlweni a boxa ku cinca loku veke kona etikweni hi vutlhokovetseri byo sihalala na migingiriko leyi vanhu va yi endleke ku kala va ya kuma ntshunxeko. Ndzavisiso lowu wu hi pfuna hi maxopaxopelo ya switlhokovetselo no pfula vantshwa mahlo hi leswi nga humelela ku kala ku hela xihlawuhlawu. Va ta vona swi fanerile ku xixima vanhu lava lweleke ntshunxeko ematshan'wini yo va delela.

2.3. NKATSAKANYO WA NDZIMA

Eka ndzima leyi ku andlariwile milavisiso leyi xopaxopeke mikongomelo yo fana na ndzavisiso lowu. Andlalo lowu wu ta kombisa leswi kayivelaka ku paluxiwa eka ndzavisiso lowu. Milavisiso leyi yi kotile ku paluxa mikongomelo ya hambanahambana ya vatlhokovetseri leswi nga ta endla ndzi kota ku paluxa

nkongomelo lowu kayivelaka wa ku vilela hi vantshwa tani hi vangwa leri vonakaka eka milavisiso ya vona.

Ndzima leyi landzelaka yi ta andlala maendlelo ya ndzavisiso, nkunguhato wa ndzavisiso, sampulu, na maxopaxopelo ya mahungu ku humelerisa ndzavisiso lowu.

NDZIMA YA 3

3. MAENDLELO YA NDZAVISISO

3.1. MANGHENELO

Ndzavisiso wun'wana na wun'wana wu na mukhuva lowu wu lavisiwaka xiswona. Leedy (1997:121) u hlamusela maendlelo loko a ku: "methodology is mere an operational framework within which the facts are placed so that their meaning may be seen more clearly". Nhlamuselo leyi yi tiyisisa leswaku maendlelo ma hlawuriwa ku humelerisa ndzavisiso hi ndlela yo hlamula na swikongomelo swa ndzavisiso. Tinxaka timbirhi leti nga toloveleka eka milavisiso, i ndzavisiso wa ntikelo (Qualitative research) na ndzavisiso wa nhlayo (Quantitative research), hambiswiritano ti kona tinxaka tin'wana. Ndzavisiso wa ntikelo wu ta tirhisiwa hikuva ku xopaxopiwa matsalwa lawa ya tsariweke khale, mahlawulelo ya muxaka lowu wu lawuriwa hi mukhuva lowu vumbhoni byi nga hlengeletisiwa xiswona.

3.2. NDZAVISISO WA NTIKELO

3.2.1. NHLAMUSELO YA NDZAVISISO WA NTIKELO

Ndzavisiso wa ntikelo i ndzavisiso lowu tirhisiwaka ku kuma ntikelo wa swilo leswi ku lavisisiwaka hi swona. Muxaka lowu wu nga tirhisiwa eka muxaka wun'wana na wun'wana wa matsalwa. Ndzavisiso wa ntikelo wu tirhisa maphepha na switsariwa swo fana na tibuku ku hlengeleta vumbhoni. Myers (1998:5) u hlamusela ndzavisiso wa ntikelo loko a ku:

Qualitative research is an umbrella concepts covering several forms of inquiry that helps us understand and explain the meaning of social phenomenon with as little description of the natural setting as possible

Myers u paluxa leswaku ndzavisiso lowu wu katsa swivutiso swo tala leswi hi swona hi nga twisisaka no hlamusela leswi swilo swa ntumbuluko swi humeleleke ha kona. Maendlelo lawa ya ndzavisiso ya hlamuseriwa hi Brynard na Hanekom (1997:29) va ku:

By its nature, the qualitative research method involves collecting, analysing and Interpreting data by observing what participants da or say. It also involves an interpretive, naturalistic approach to the word.

Nkhwaxu (2011:04) u seketela nhlamuselo ya Brynard na Hanekom loko a ku:

It enables the researcher to obtain a good grasp of why things are occurring the way they do.

Thenga (2012:06) yena a ku:

Qualitative research method assists the researcher to comprehend human behaviour, and also provides the necessary tools of grasping meaning of that people

Mcmilan and Schumacher (1993:372) va vona va tiyisisa nhlamuselo ya maendlelo ya ndzavisiso va ri:

It is a naturalistic inquiry wherein non-interfering data collection strategies are used to discover the natural flow of events, process and how the subjects would interpret them.

Hi ku ya hi tinhlamuselo leti tshahiweke laha henhla ti boxa leswaku maendlelo ya nkoka ma katsa ku hlengeleta, ku xopaxopa na tolokela mahungu hi ku languta leswi vatekaxiave va swi vulaka kumbe ku swi endla. Swi tlhela swi katsa na mavonelo ni leswi marito ya tekisiwaka xiswona hi ntumbuluko. Maendlelo lawa ya tlhela ya kota ku vumba xifaniso xa kahle xa mahungu ya ndzavisiso. Tinhlamuselo leti hinkwato ti rhendzeleka eka ku hlengeleta no xopaxopa mahungu ku kuma leswi kayivelaka ku kuma tinhlamuselo hi ku dzika. Maendlelo lawa ya kotile ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso hi ku tirhisiwa nxopaxopo wa swithhokovetselo.

3.2.2. NKUNGUHATO WA NDZAVISISO

Nkunguhato wa ndzavisiso i ndlela leyi mulavisisi a andlalaka timhaka ta maendlelo ya yena ku humelerisa xiviko xa ndzavisiso wa yena. Eka nkunguhato lowu ku na sampulu, mahlengeletelo ya mahungu, na mahlelelo ya mahungu. Mouton na Marais (1988:32) va nyika nhlamuselo nkunguhato wa ndzavisiso loko va ku:

The arrangement of conditions for collecting and analysing of data in a manner that aims to combine relevance to research purpose with economy in procedure.

Leedy na Omrod (2001:91) na vona va hlamusela swo yelana na Mouton na Marais loko va ku:

The complete strategy attack or the central

research which provides the overall structure for the procedure that the researcher follows.

Eka nkunguhato wa ndzavisiso lowu ku ta langutiwa matirhiselo ya ririmi hi vatlhokovetseri. Vantshwa va wu vona nkoka wa mahungu lawa ya va fikelelaka na leswaku va nga cinca mahanyelo ya vona ke? Nkunguhato lowu wu ta pfuna ku fikelela swikongomelo hikuva ntiyiso lowu nga kona eka mikongomelo leyi yo vilela wu ta lemukisa vantshwa hi mbitsi leyi va dyisaka vatlhokovetseri yona hi mahanyelo ya vona yo biha.

3.2.3. SAMPULU YA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu kongomisiwile eka ku xopaxopa switlhokovetselo leswi nga na mikongomelo leyi vilelaka hi mahanyelo ya vantshwa etikweni. Sampulu i mahungu lama hlengeletiwaka hi xikongomelo xo xopaxopa ku kota ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso. Ku ta tirhisiwa maendlelo ya xikongomelo leyi nga ta kota ku hlawula switlhokovetselo swa mikongomelo yo vilela hi vantshwa ntsena hi xikongomelo xo humelerisa xikongomelo xa ndzavisiso. Kothari (2004:15) u seketela maendlelo lawa a ku:

Purposive sampling involves deliberate selection of particular units of the universe for constituting a sample which represents the universe. The researcher selects items which are considered as representative of the population

Leswi swi ta pfuna mulavisisi ku tirhisa vutshila byo xopaxopa mahungu ku kuma sampulu ya ndzavisiso wa yena. Ku sampuriwile switlhokovetselo swa khumenhungu ku suka eka tibuku ta Xitsonga to hambanahambana. Switlhokovetselo leswi hlawuriweke hi leswi landzelaka:

Tafula ra 1: Switlhokovetselo leswi hlawuriweke

Vito ra buku	Vatsari	Mavito ya xithhokovetselo leswi hlawuriweke	Lembe ra nkadziyiso na pheji
1. Mihloti ya tingana	Magaisa TP	1. U ta hakela 2. Swi tthekekile 3. Mativula yanga 4. I wa mani?	2015:10 2015:09 2015: 12 2015:39
2. A hi peleni nambu (9)	Malungana, Ndlovu, Mtileni, Magaisa Mpenyana na Nkuna	5. Vantshwa 6. Khegwana	2013:79 2013:63
3. Vhilwa ra vutomi	Malungana	7. Loko swi tlarile	2006:38
4. Vutomi byi hundzulerile	Malungana na Babane	8. Byi hundzulerile	2005:17
5. Tsimara vutlhokovetseri	Mhinga	9. Ximanjhemanjhe 10. A hi swa wena 11. Swi onhakile	2015:91 2015: 97 2015:103
6. Switshongo swa Vatsonga	Ngobeni Mongwe	12. Kasi ku humelela yini? 13. Wena lontshwa	2008: 67 2008: 80
7. Makorho ya lwandle	Baloyi, Maluleke na Mbhokota	14. N'wana wa xikolo	2015: 12

8. Hinkwaswo i Vutomi	Malungana na Baloyi	15. Swa vava	2005: 43
9. Nkwangula tilo II	Makhuba	16. Vantshwa va Mundzuku	1999: 34
10. Endzhutini wa xidemokira si	Marhanele na Ndlovu	17. Vana vanga	1999: 67
		18. Kondlo a ndzi dyi	2015:61

3.2.4. MAHLENGETELO YA MAHUNGU

Mahungu ma ta hlengetiwa hi ku hlaya swithokovetselo eka tibuku leti hlawuriweke ta vutlhokovetseri. Laha hi kona ndzi nga ta kuma minongomelo leyi boxaka ku vilela loku nga na vatlhokovetseri. Mahungu layo tala ma ta kumeka eka matsalwa lawa ya tsariweke khale. Lincon na Guba (1981:07) va hlamusela muxaka lowu va ku:

Document review is where the researcher can process data immediately, clarify and summarize as the study evolves and can explore anomalous response.

Nhlamuselo leyi yi tiyisisa leswaku eka mahlengetelelo lawa ya mahungu mulavisisi u kota ku humelerisa, basisa no endla nkomiso tani hi leswi dyondzo ya yena yi katsaka ku humelerisa leswi nga languteriwiki hi vaamukeri va mahungu.

3.2.5. MAHLELELO YA MAHUNGU

Mahlelelo ya mahungu hi xona xiphemu xa nkoka eka ndzavisiso. Mulavisisi u humesela handle vuswikoti bya yena byo hlela mahugu hi xikongomelo xa ku tumbuluxa leswi khomekaka kumbe leswi a swi nga lemukiwi ku ya hi nhlokomhaka. Burns na Grove (2010:12) va kanetana hi nhlamuselo ya mahlelelo ya mahungu loko yi ku:

Data analysis is a mechanism for reducing and organizing data to produce findings that require interpretation by the researcher

Muxaka wa mahlelelo lowu tirhisiweke i wa nxopaxopo wa vudzeni bya matsalwa. Muxaka lowu wu nyika mulavisisi nkarhi wo hlaya matsalwa a ta kota ku kuma leswi kayivelaka. Leswi swi ta endla a paluxa xikongomelo xa ndzavisiso wa yena hi ku olova. Amy Luo (2019:25) u boxa nhlamuselo ya muxaka lowu wa mahlengeletelo hi ndlela leyi:

Content analysis is the method used to identify patterns in recorded communication and systematically collect data from a set of texts which can be written, oral or visual.

I ntiyiso muxaka lowu wu ta endla mulavisisi a hlaya vudzeni bya switlhokovetselo a ta kota ku xopaxopa mahungu lawa a ma lavaka. Endzhaku ko hlaya u ta kuma switlhokovetselo leswi nga na mikongomelo yo vilela hi vantshwa kutani a swi xopaxopa ku humesela handle tihlamuselo ta swona. Ririmi ro tumbela ra vutlhokovetseri ri ta hlamuseriwa ku humesela tihlamuselo ta masiku hinkwawo.

3.2.6. SWIPIMELO SWA NKOKA

Swipmelo swa nkoka i milawu leyi faneleke ku landzelriwa endzaku ko va mulavisisi a hetile hi ndzavisiso wa yena. Ndzavisiso wu fanele ku pfuna kumbe ku fikeleriwa hi vanhu hinkwavo.

3.2.6. (a). Vutshembeki

Vutshembeki eka ndzavisiso i mukhuva lowu mulavisisi a tshembisaka ha wona leswaku ndzavisiso wa yena wa tshembeka lero vaamukeri va mahungu lawa a ma tsaleke ma khorwisa na leswaku i ya ntiyiso. Webusayiti ya www.staticsolutions.com (2017) yi paluxa vutshembeki hi ndlela leyi:

The ensuring credibility is the most important factors
in establishing trustworthiness

Mulavisisi u ta tiyisisa leswaku u kotile ku fikelela xikongomelo xa ndzavisiso. U ta hlayisa ntirho lowu leswaku ku va vumbhoni bya leswi a xopaxopiseke xiswona switlhokovetselo. Ndzavisiso lowu wu ta va na nsayino ku tiyisisa leswaku ntirho lowu i ya yena. Leswi swi ta komba vutshembeki eka ndzavisiso wa yena.

3.2.6. (b). Vutirhiseki

Vutirhiseki i ndlela leyi ndzavisiso wu nga tlhelaka wu kota ku tirhisiwa hi van'wana. Leswi swi nga tirhisiwa ku vumba mahungu man'wana hi valavisisi van'wana lava hlayeka ndzavisiso lowu. Loko ku ri na ku fambelana ka leswi va lavisisaka hi swona na ndzavisiso lowu swi ta tiyisisa leswaku swi nga tirhisiwa hi van'wana. Lincoln na Guba (1985:316) va ya mahlweni va ku:

Transferability provides readers with the evidence
that the research study's findings could be applicable
to other context, situations, times and populations.

Vundzeni lebyi byi ta lemukisa valavisisi ku paluxa swin'wana leswi saleke eka ndzavisiso wo yelana na lowu.

3.2.6. (c). Ntirhiseko

Ndzavisiso wu ta tirhiseka loko van'wana valavisisi va lavisisa eka yin'wana milavisiso. Ndzavisiso wu nga va wu nga hetisekanga loko wu hlayiwa hi valavisisi lero va nga tirhisa maendlelo yan'wana ku lavisisa hi nhlokomhaka leyi. Altheide na Johnson (1994:87) va boxa leswaku:

Dependability refers to the consistency with which
The results could be repeated and results in similar findings

Nhlamuselo ya vona yi tiyisisa leswaku valavisisi va nga tirhisa ndzavisiso lowu ku engetela vutivi lebyi va nga na byona endzhaku ko kuma ku fambelana ka timhaka. Leswi nyikaka valavisisi matimba yo lavisisa hi vuenti hi nhlokomhaka leyi fambelanaka na leyi:

3.2.6. (d) Ntiyisiso

Ntiyisiso hi laha mulavisisi a tiyimiselaka ku fikelela xikongomelo hi vuxokoxoko lebyi khorwisaka vaamukeri va mahungu eka ndzavisiso wa yena. Van'wana valavisisi va nga kota ku lukelela mahungu lawa eka yin'wana milavisiso. Va ta lemuka mukhuva lowu a hlengeleteke mahungu ha wona na vagwa leri saleke ku lulamisiwa. Ndzavisiso lowu wu dzhike eka ntlangiso wa marito tanihileswi vutlhokovetsri byi tirhisaka ririmi ro tumbela ku humelerisa hungu leswi nga endlaka valavisisi va vona ta vutomi bya vantshwa hi ndlela yin'wana. Hi ku tiyisisa hinkwaswo leswi endlaweke swi ta boxa leswaku a ku vanga na mboyamelotlhelo rin'we eka mahlelelo ya mahungu ya ndzavisiso lowu. Huberman na Miles va puluxa ntiyisiso va ku:

Confirmability is the extent to which the researcher
admits his or her own predispositions

Vuxokoxoko lebyi nyikiweke laha henhla byi tiyisisa ku pfumela leswaku valavisisi va nga tirhisa nakambe kumbe ku tlhela va xopaxopa ndzavisiso lowu loko va kuma ku yelana eka leswi va swi hlayeke.

3.3. SWIHLAWULEKISO SWA VUTLHOKOVETSERI BYO VILELA HI VANTSHWA

Ku na swilo swo tala leswi vantshwa va swi tekelaka nhlokweni ku tlula vutomi bya vona. Vantshwa va endla mihlolo leyi khomisaka tingana etikweni. A van a mhaka leswaku eka vahlaleri swi fika swi endla yini, eka vatswari swi va khoma njhani? Swin'wana swa leswi va swi endlaka hi leswi landzelaka:

3.3.1. Maambalelo

Tiko rin'wana na rin'wana ri na maambalelo ya mindhavuko ku ya hi laha va tshamaka kona. Matlhelo hinkwawo ya rimbewu ra vanhu va na mukhuva lowu va ambalaka ha wona. Vana va boheka ku landzelela maambalelo ya xidzuti lawa va dyondzisiwaka wona.

3.3.2. Vudlakuta

Mahanyelo ya vavasati yo huma ndleleni no khomisa tingana i swilo leswi nga amukelekiki. Swi susa xidzuti xa munhu lero na vahlaleri va nyuma hi ku hangalaka ka vutomi bya waxisati ngopfongopfu loko a nga tihlayisi.

3.3.3. Swidzidziharisi na swipyopyi

Ku tirhisiwa ka swidzidziharisi swi nga fanelanga hi swin'wana leswi nga le maninginingini ya vutomi bya vantshwa. Vutomi bya vona bya onhaka hi ku dzaha swilo leswi va onhaka miehleketo. Vantshwa va vona swi ri na xiyimo ku nwa byala va ha ri ticeceleswi endlaka va nga ha xiximi va vatswari.

3.3.4. Rirhandzu ra mali

Mali ya laveka evuton'wini kambe yi laveka hi mukhuva lowunene. Vantshwa manguvalawa va rhandza mali ku tlula vutomi bya vona. Va nga endla yini kumbe yini ku tshama va ri na mali eswikhwameni swa vona. Va tiva mali ku hundza na vatswari leswi endlaka va hambuka emahanyelweni ya vona. Vaxinuna va hetelela va famba va yiva loko vaxisati va xavisa miri hi xikongomelo xo kuma mali.

3.3.5. Ntshikelelo wa vanghana

Vanghana va laveka loko munhu a hanya, munhu a nge hanyi a nga ri na vo hungasa na vona. Hi xitalo vanghana i tintangha ta wena. Vanghana va nga va na nkucetelo eka mahanyelo ya munhu. Loko muntshwa wa kona a hanya hansi ka nkucetelo lowu na loko a kombiwa ndlela a nga pfumeli ku hundzuka emikhuveni.

3.3.6. Ku tsan'wa mitolovelu, milawu na swiyila

Hi ndhavuko ya vanhu ku na mitolovelu leyi ku faneleke ku landzeleriwa yona kambe vantshwa a va lavi no yi vona. Mitolovelu yo fana na ku nga vuyi vusiku ekaya, ku hluvula xihuku loko n'wana wa mufana a nghena kaya, ku tluntlama loko va vitaniwa hi lavakulu. Masiku lawa a swa ha endliwi va ri i ximanjhemanjhe. Milawu na yona yi fanele ku landzeleriwa ku kota ku hanya kahle. Milawu yo fana na ku xixima rimbewu ra xinuna loko u ri waxisati. Swiyila i swin'wana swa milawu leswi alelaka swo karhi hi xikongomelo xo papalata ku humelela hi swo biha. Swiyila swo fana na leswaku vantshwa va xisati a va dyi mandza, yi ri ku chava leswaku va nga tshamela ku yiva mandza loko tihuku ti tshikela hikuva hi vona vasweki.

3.3.7. Mphikizano hi vutomi

Ku phikizana hi swa vutomi i mhaka ya kahle hi swona kambe ku biha ku phikizana hi swa hava. Vantshwa va lahleka hi ku kopela leswi va swi vonaka eka van'wana hi xikongomelo xo tiblyela leswaku mani a nge ndzi tluli leswi swi hetelela swi va hambukisa no va na mavondzo loko van'wana va humelela.

3.3.8. Ku ala switsundzuxo

Vantshwa manguva lawa a va lavi ku byeriwa nchumu. Va tiendla lava tivaka ngopfu hi vutomi. Loko va tsundzuxiwa va ri i swa va khale von ava hanya eka nkarhi wa ximanjhemanjhe laha ku nga riki na lexi yilaka.

3.4. SWIVANGELO SWA VUTLHOKOVETSERI BYO VILELA

Ku na swivangelo leswi endlaka vatlhokovetseri va vilela hi vantshwa. Mikhuva yo tala leyi dukisaka vana va hina va endla leswi nyumisaka i ku rhandza swilo no tekela hansi tidyondzo ta vatswari. Leswi landzelaka hi swin'wana leswi susumetaka vatlhokovetseri va vilela hi vantshwa.

3.4.1. Tifexeni ku huma eka tisoxyali midiya

Tifexeni leti langutiwa hi vantshwa lomuya ka tisoxyali midiya ti endla vantshwa va cinca ngopfungopfu maambalelo. Va kopela maambalelo yo siya miri ya vona handle leswi nyumisaka rixaka ra vantima ku ya hi ndhavuko wa hina. U kuma vaxinuna va ambala maburuku va nga bohi mabandi va nyeketisa buruku ri tshama hansi ka switshamo. Vaxisati va ambala swo koma ku tlurisa mpimo lero loko a korhama ku vonaka leswi nga hlayiwiki, va ambala swiburukwana swo fika kwalahaya va vula leswaku i fexeni. A va na mhaka na leswaku ku na tatana endyangwini. Swi tele leswi nga boxiwaka hi tifexeni leti kuceteriwaka hi soxyali midiya. Swi va swi nyika vatswari nhlomulo hikuva swi khomisa tinghana. Vathokovetseri va ringeta ku rila hi ku vilela kumbe va nga twiwa.

3.4.2. Ku rhandza vavanuna

Vaantshwa va namuntlha va rhandza vavanuna ngopfu. Vatswari va khome nxivinxivi hi van ava xisati lomu mindyangwini. A va xiximi munhu. Va kuma onge

vavanuna i mbombo ra kona. Mindyangu yo tala vatswari va dya mbiti hi ku vona van ava von ava tsutsuma ni vavanuna hi xikongomelo xa mali. A van a mhaka na leswaku vanhu lavakulu eka vona. Loko va tshinyiwa vo khuza va vuya leswi na tinhlamulo van a tona. Vatlhokovetseri va va va langutile kambe va nga tivi leswaku va endla yini ku fikelerisa hungu eka vona. Xiyimo lexi xi susumeta leswaku va boxa matitwelo ya vona hi ku vilela hi switlhokovetselo kumbe xana va bga hlaya va twa leswaku mikhuva ya vona yi vilerisa vanhu.

3.4.3. Ku na byala na ku dzhaha swidzidzirisi

Bombo leri tsekatekisaka misava i manwelo na madzachele ya vantshwa va namuntlha leswi fambaka mahlweni. Vantshwa va nwa byala onge va lo beburiwa va kuma jomela ri va langutile. Loko van a swona va va na matikhomelo ya nyumisa. Na lavakulu a va ha voniwi va ri nchumu. Vatswari van'wana va biwa no dlayiwa loko va nga va nyiki leswi va swi lavaka. Van'wana va baleka na le mindyangwini ya vona hi ku chava vana lava nga lo va bebula.

3.4.4. Ku nga enerisiwi

Vantshwa a va enerisiwi hi leswi va nga na swona. Loko va langute misava va kuma onge swa fanela va va na hinkwaswo. A va amukeli leswi vatswari va kotaka ku va endlela swona. Va languta swa van'wana va vona swi boha ku va na swona. Ku kayivela swo karhi swi endla va hambuka ku kuma leswi va swi lavaka. Van'wana va hundzuka swigevenga hi ku fuma hi xihatla loko van'wana va tixavisa hi xikongomelo xo hlengeleta hi xihatla. Maendlelo lawa ya vilerisa vatswari laha swi vangelaka vatlhokovetseri ku vilela hi leswi va swi vonaka.

3.5. NKATSAKANYO

Ndzima leyi yi kotile ku andlala nhlamuselo ya ndzavisiso wa ntikelo, nkunguhato wa ndzavisiso, swihlawulekisi leswi vonakaka eka vantshwa leswi susumetaka vutlhokovetseri byo vilela na swivangelo swa kona. Tanihileswi ndzavisiso wu nga wo vilela ndzima leyi yi swi paluxile ku tilulamisela leswi nxopaxopo wu ta paluxa swona hi vantshwa. Ndzima leyi landzelaka yi ta andlala nhlamuselo ya nxopaxopo wa matsalwa tanhi leswi nhlokomhaka ya wona yi nga ya nxopaxopo. Yi ta tlhela yi andlala nxopaxopo wa leswi vantshwa va swi endlaka leswi vatlhokovetseri va vilelaka hi swona.

NDZIMA YA 4

4. MANGHENELO

Ndzima leyi yi ta hi boxela nhlamuselo ya nxopaxopo wa matsalwa tanihi leswi ndzavisiso wu kongomisiweke eka ku xopaxopa matsalwa lawa ya tsariweke hi van'wana vatsari. Swa fanela hi hlamusela leswi theme leri ri vulaka swona hi ta kota ku tiva leswi nga ta endliwa. Yi ta tlhela yi aneka maxopaxopelo hi woxe ya switlhokovetselo swa khumekaye leswi hlawuriweke ku xopaxopiwa.

4.1. NHLAMUSELO YA NXOPAXOPO WA MATSALWA

Ndzavisiso lowu wu kongomisiwile eka ku xopaxopa switlhokovetselo swa Xitsonga leswi hlawuriweke eka tibuku ta vutlhokovetseri. Nxopaxopo lowu wu langutisa no hlela hi vurhon'wana ririmi na nkongomelo wa vatlhokovetseri ku paluxa hungu ra vona. Hease na Lawton (1988:6) va boxa leswi landzelaka:

Literary criticism can be defined as a study devoted to comparison and analysis in the interpretation of literary works of literature.

Vatsari lava va boxa leswaku nxopaxopo wa matsalwa i ku fananisa no xopaxopa leswi tsariweke hi van'wana. Xikongomelo ku ri ku kuma hi vuenti leswi vatsari va tsakeleke ku hundzisela vahlayi va mahungu. Schreiber (1965:01) yena u seketela nhlamuselo leyi a ku:

Literary criticism is the business of evaluating the merits of demerits of literary work of arts

Nhlamuselo leyi yi tiyisisa leswaku eka ku xopaxopa matsalwa ku langutisiwa swisololo na swikhenso eka mitirho ya vatsari va matsalwa. Peck na Coyle (1986: 67) vona va ri:

Literary criticism is usually regarded as the analysis, interpretation and evaluation of literary works. It does not mean finding fault with.

Mitshaho hinkwayo yi seketelana hi ku boxa leswaku ku xopaxopa matsalwa a swi vuli ku kuma swihoxo kambe ko va ku hlela, tlhantlha na ku hundzuluxa ku kuma tinhlamuselo tin'wana to yelana na ta vona. Muxopaxopi u fanele a ri na vuswikoti byo kota ku vona leswi kayivelaka no va na mavonelo yan'wana yo hambana.

4.1.1. NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO LESWI HLAWURIWEKE

Nxopaxopo lowu wa switlhokovetselo leswi wu ta paluxa mikongomelo yo vilela hi mahanyelo yo biha ya vantshwa hi vatlhokovetseri. Ku ta langutiwa migingiriko yo biha ngopfungopfu leyi vavisaka timbilu ta vatsari na vatswari ku kala va phofula matitwelo ya vona hi xiyimo lexi. Xitlhokovetselo xo sungula i xa "U ta hakela"

4.2.1. U ta hakela- Magisa TP

1. Hanyelo ra wena n'wananga,
2. Lero hanya onge u lo fohla,
3. Lero tedla xikwembunyana xo dya vuswa,
4. Lero tendla hosi yo pfumala tiko,
5. A ndzi ku xisi u ta swi riha.

6. Hina vatswari va wena hi korhamisa tinhloko,
7. Swendlo swa wena swi hi vutlela vutinyungubyisi,
8. Laha ku vulavuriwaka hi vana, hi boheka ku va lomba,
9. U hi khinile a ha ha ri na matimba.

10. Xa wena i ku famba u tiendla nkuzi ya ka mirimisi,
11. Xo vava hi leswi tindleve u nga hava,
12. A ndzi tivi hambu ti tseme hi mani,
13. Shirengwana na Biz ava ku tiva wena,
14. Kambe leti va ku tivaka hi tona a hi to tityela munhu.

15. Tingati to hambana mihlovo emirini waku,
16. Lomu mapatwini u tiandla bya xitheve,
17. Wa tihangalasa n'wananga,
18. Wa tihlakata n'wananga,
19. Laha tikweni u dyondzo wena,
20. Dyondzo ya leswaku van'wana van a va tsandza.

21. Siku rin'wana u ta hlangana na swona,
22. Vutomi lebyi byi ta ku tshinya,
23. Ntumbuluko wu ta ku xupula,
24. Switimbanyana leswi u swi tlangisaka,
25. Siku rin'wana u ta swi lava u swi pfumala.

26. Byi chuche u byi didiyela siku na siku,
27. Va cince u wa u pfuka na vona,
28. Endla hinkwaswo hi ku rhandza,
29. Kambe u nga rivali leswaku u dya hi xikweleti.

(a) Nkomiso wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi n'wana loyi a dyisaka vatswari va yena mbitsi hi ku hanya vutomi byo tihangalasa a nga tihlayisi. Vatswari va ringeta ku n'wi komba ndlela kambe a nga yingisi. Maendlelo ya muntshwa loyi ya endla vatswari va tsandzeka no tiphina hi vutomi bya vona hikwalaho ka tingana to hlangana na vanhu. Switsundzuxo leswi a nyikiwaka swona hi leswaku siku rin'wana u ta swi hakela leswi a swi endlaka.

(c) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa mhaka yo vilela hi mahanyelo yo biha ya muntshwa. Mutsari u paluxa maendlelo na mitirho ya yena yo khomisa tingana eka tindzimana hi ndlela leyi:

Hanyelo ra wena n'wananga,

Lero hanya onge u lo fohla,

Lero tiendla xikwembunyana xa dya vuswa,

Lero tiendla hosi yo pfumala tiko,

A ndzi ku xisi u ta swi riha.

Ndzimana leyi yi andlala nkwinkwirimba lowu n'wana loyi a nga na wona. Ntila wa 2 ku fika eka 4 ku tirhisiwile xihlambanyiso ku fananisa ku pfumaleka ka mahanyelo eka n'wana loyi onge u kurisiwile hi ndlela yo biha hi vatswari va yena. Muntshwa loyi a nga voni nkoka wa vatswari va yena. Ku tikukumuxa ka muntshwa loyi lero a ala ku byeriwa. Vatswari va n'wi fanisa na "xikwembunyana xo dya vuswa" na "hosi yo pfumala tiko". Mintila leyi yi tshikelela vutikukumuxi hi muntshwa loyi. Ku vava loku vatswari va ku twaka ku va susumeta ku fungha leswaku leswi a nga laviki ku yingisa u ta swi riha siku rin'wana. Ndzimana ya vumbirhi ntila wa 6 na 7 lowu nge:

Hina vatswari va wena hi korhamisile tinhloko,

Swendlo swa wena swi hi vutlhela vutinyungubyisi,

Mintila leyi yi paluxa ku khomiwa hi tingana ka vatswari hi mitirho ya n'wana ya vona. Leswi swi komba leswaku tiko hinkwaro ri vulavula hi mahanyelo lawa yo biha ya muntshwa loyi lero laha va fambaka kona va langutiwa no sandziwa. Va tekiwa va ri vanhu vo tsandzeka ku kurisa n'wana kahle. "ku va lombamba" eka ntila wa 8 i xivulavulelo lexi vulaka ku suka eka ndhawu yo karhi hi ku chava swo karhi. Vatswari lava va boheka ku suka hi ku chava tingana to twa ku hlekiwa hikwalaho ka mahanyelo ya n'wana wa vona. Ndzimana ya vunharhu leyi nge:

Xa wena i ku famba u tendla nkuzi ya ka murimisi,

Xo vava hileswi tndleve u hava,

A ndzi tivi u tseme hi mani,

Shirhengwana na Diza va ku tiva.

Kambe leti va ku tivaka hi tona a hi to byela munhu.

Riviti nkuzi ku vuriwa homu leyi nga tsheniwangiki, yi famba yi landzelela tihomu ta xisati. A wu nge yi khayimi loko yi balekele exivaleni xo karhi. Muntshwa loyi u fanisiwa na nkuzi hikuva a nga tshami ekaya u famba a tshama emitini ya vanhu hambu va ringeta ku n'wi komba ndlela a nga wu khomi muchini. Mintila ya 13 na 14

yi boxa leswaku leswi a swi endlaka kwale munyameni swi tiviwa ntsena hi vanghana va yena kambe a va byeli munhu hikuva swa nyumisa. Vatswari va nga va va yi tiva kambe a va na xona xitiyanhlana xo yi vulavula evanhwini. Mahanyelo lawa ya dyisa mbitsi eka mutswari. Ndzimana ya vumune mintila leyi nge:

Lomu mapatwini u tiandlala bya xitheve,

Wa tihangalasa n'wananga,

Wa tihlakata n'wananga,

Maendlelo ya muntshwa loyi ya hangalakile. Ntila wa 16 i xifananisi lexi boxaka maendlelo yo endla swilo swo nyumisa vanhu va langutile munhu a tlhela a nga ri na mhaka. Riviti "xitheve" ri vula sangu, leswi vulaka leswaku ku tshamiwa henhla ka rona. Na mitirho ya yena a yi tumbelanga yi voniwa hi vahundzi va ndlela. Mintila ya 17 na 18 yi tshikelela ku titshika ka muntshwa hi ku tirhisa rhavi ra xitlhelelo ti- hi ku "tihangalasa na ku tihlakata." Mitirho leyi a yi endla yena n'wini hi ku tiblyela leswaku a nga na mhaka na munhu. Ntila wa 21 ku fika 23 eka ndzimana ya ntlhanu leyi nge:

Siku rin'wana u ta hlangana na swona,

Vutomi byi ta ku tshinya,

Ntumbuluko wu ta ku xupula,

Mutswari u le ku hlambanyeni leswaku leswi muntshwa loyi a swi endlaka swi ta n'wi xanisa siku rin'wana. Ku va vutomi na ntumbuluko swi ta tshinya no xupula ku tirhisiwa vumunhuhati ku boxa leswaku muntshwa loyi u ta xaniseka. Vutomi na ntumbuluko a swi na mavoko kambe loko nkarhi wa ku a xaniseka wu fika ku ta va ku ri ntshovelo wa leswi a swi rimeke swo ala ku layiwa. Muntshwa loyi wa tsundzuxiwa leswaku matimba lawa a nga na wona ma hunguteka loko a ri karhi a kula. Lexi khomisaka tingana hi leswi a ma tirhiselaka swo biha. Wu ta fika nkarhi lowu a nga ta lava ku hundzuka emikhuveni a endla leswinene kambe nkarhi wu ta va wu nga ha n'wi pfumeleli hi kona a nga ta sungula ku tisola. Ndzimana yo hetelela ntila wa 26 na wa 28 leyi nge:

Byi chuche u byi didiyela siku na siku,

Va cince u wa u pfuka na vona,

Endla hinkwaswo hi ku rhandza.

Ndzimana leyi yi boxa xivangelo xo vilela ka vatswari hi muntshwa loyi. Byala na ku landzelela vavasati hi swona swirhalanganyi leswi vilerisaka vatswari. Mahanyelo lawa ma vangwiwa hi ku kala ku tixixima ka muntshwa loyi. Mutswari u n'wi lemukisa leswaku a swi endle hinkwaswo kambe a tive leswaku u ta swi hakela emakumu. Maendlelo lawa ya muntshwa loyi ya susumetile mutlhokovetseri ku paluxa ku vilela ka mutswari hi n'wana wa yena.

Hi ku katsakanya xitlhokovetselo lexi xi hlamusela mbitsi leyi dyiwaka hi mutswari na ku vilela loku nga na mutswari hi mahanyelo yo biha. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa "Swi tthekekile" hi TP Magaisa eka *Mihloti ya tingana*.

4.2.2 Swi tthekekile- Magaisa TP

1. Swi tthekekile hambileswi swi teke khwatsi,
2. Hakunene matimba ya pyopya vini,
3. Xihlovo xo handziwa hi minwala na ngati,
4. Namuntlha xa seleteriswa,
5. Xi seleteriswa hi ticece ta rihlakahli ro nuha mafi.

6. Misava hinkwayo namuntlha yi lo duu,
7. Yi hlamala ritshwa ro lumeka hi maphuphula,
8. Lava tolo va lo nato ntse!
9. A hi tivi laha ku nga na mukhalabye,
10. Hambileswi a nga kula
11. A ndzi tshembi leswaku mahlo ya file.

12. Ngati yin'we yi helela eku fularhelaneni,
13. Yi hambana onge a yi tivani,
14. Leti a hi tingana to khoma vahlaleri ntsena,
15. Na hina vinyi hi korhamisile tinhamu,
16. Hi chava ku vona leswi ku tswala ku ho kombaka swona.

17. Vantshwa hi vona vo tshwa,
18. Kambe va nga tshwi va hisa mbangu,
19. Vantshwa hi vona vumudzuku bya tiko,
20. Kambe va nga vi vumudzuku byo bola na swivungu,
21. Gondzo ra ha lehile-ka,
22. Mi nga dyi mbuva mi rivala ndlela.

23. Swona i xikulela muni mi nga naxo?
24. Mo kula mi kulela na tata wa n'wina?
25. Kumbe hi byo vutlharhi a hi tivi,
26. Mi ngo tiva na teka mana wa n'wina hi nhlamba,
27. Kumbe hi byo vutivi a hi tivi,
28. Mi ngo hlongola na vaendzi laha kaya.

(a) Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vantshwa lava nga xiximeki lavakulu. Xi boxa leswaku xidemokirasi xi cince mahanyelo ya vona lero va endla ku rhandza. Lexi vavaka hi leswaku va rhuketela no vanga hasahasa na le ndlwini ya milawu. Vantshwa va kulela na valweli va ntshuxeko lowu va tibumaka hi wona. Mutsari u ringeta ku va komba ndlela leswaku ntshuxeko a wu nga vuli swona kambe va fanele ku xixima lavakulu no tirhisa mavonelo ya vona hi ndlela leyinene ku nga ri ku tiblyela leswaku va nga fambisa tiko.

(d) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa mukhuva lowu vantima va xanisekeke ha kona ku kuma ntshuxeko lowu a va fanele va tinyungubyisa hi wona kambe vantshwa va onha ntshamiseko. Nhlokomhaka ya xitlhokovetselo yi ri "swi tlhekekile". Mutsari u

tirhisile riendli “tthekekile” ku boxa leswaku swi sungurile. Tiko leri a ri hanya hansi ka ntshikelelo wa xidemokirasi kambe endzhaku ka ntshuxeko a ku languteriwile kurhula ku nga ri hasahasa. Ntshuxeko etikweni wu handziwile hi ku halaka ka ngati na tinyimpi vantshwa va nga ri kona kambe sweswi ku na ku getsela ka meno hi vona. Ndzimana ya vumbirhi leyi nge:

Misava hinkwayo namuntlha yi lo duu!

A hi tivi laha ku nga na mukhalabya,

A ndzi tshembi leswaku mahlo ya file.

Mutsari u tirhisile riencisi “duu” ku boxa ku miyela hi ku hlamala leswi endliwaka hi vantshwa va tiko leri. U ya mahlweni a ku “yi hlamala ritshwa ro lumeka hi maphuphula”. Maphuphula i vanhu lava nga tiveki nchumu. Leswi swi paluxa leswaku hasahasa leyi yi vangwiwa hi swiphukuphuku swa vantshwa leswi nga tiveki nchumu hi ku lwela ntshuxeko hikuva a va nga ri kona no va kona. Mutsari u tlhela a vilela hi leswi tatana Mandela a swi ehleketaka loko a vona mpfilumpfilu leyi endzhaku ko lwa hi matimba ku tisa kurhula kambe ku onhiwa hi vana va tolo. Ndzimana ya vunharhu eka mintila ya 12,13 na 14 yi ri:

Ngati yin’we yi helela ku fularhelaneni

Yi hlambana onge a yi tivani

Leti a hi tingana to khoma vahlaleri

Mutsari u boxa ku landzulana loko nga kona ka vantima va Afrika-Dzonga ngopfongopfu eka vantshwa ni lavakulu onge a hi vana va xitiko xin’we xa tiko leri. Ku hambana ka vona hi miehleketo swi endla vantshwa va delela varhangeri va vona. Eka ntila wa 14 mutsari u tirhisile xivuriso lexi nge ‘tingana ti khoma vahlaleri’ lexi hlamuselaka leswaku muendli wa leswo biha a nga tivoni nandzu kambe lava swi vonaka va nyuma. Maendlelo yo biha hi vantshwa ya khomisa tingana eka lava swi languteke loko vona va nga voni xihoxo na kantsongo.

Eka ndzimana ya vumune mintila ya 17 na 18 yi paluxa leswaku ku tshwa hi swona kambe maendlelo ya vantshwa ya hoxekile. Loko va ri na xo xi vula va fanele va phofula hi mukhuva wo amukeleka ku nga ri ku lwa no rhukana vafambisi. Maendlelo

lawa yo nyumisa ya hlamariwa no tekeriwa hansi hi matiko lawa ya swi vonaka. U ya mahlweni a ku “Vantshwa hi vona vumundzuku bya tiko” na “Kambe va nga vi na vumundzuku byo bola na swivungu.” Mutsari u tirhisile rito “bola na swivungu” ku lemukisa mihandzu ya maendlelo ya vantshwa leswaku yi nga va vangeli ku xaniseka emakumu. Mintila leyi yi boxa leswaku i ntiyiso va fanele va va na vutivi hi swa tipolitiki kambe va nga tikumi va onha tiko hi maendlelo ya vona. Mintila ya 21 na 22 yona yi boxa leswaku va ha ri vantsongo na leswaku ndlela ya vutomi ya ha lehile lero va fanela va tiehleketela vumundzuku bya vona va nga onhi swilo hi makampfu hikuva mundzuku swi ta va hlula. Eka ndzimana ya ntlhanu mutsari u na swivutiso hi ndlela leyi:

Eka ntila wa 23 mutsari wa vutisa leswaku hikwalaho ka yini vatshwa va kulela lavakulu eka vona ke? U hlamarisiwa hi maendlelo ya vona yo delela varhangeri onge i tintangha ta vona. Ntila wa 24 wona wu ri “mo kulela mi kulela na tata wa n’wina”. Emutini wun’wana na wu’nwana ku na tatana loyi ku nga nhloko leyi faneleke ku xiximiwa kambe vantshwa va namuntlha a va na mhaka na vunhloko bya vona. Tiko leri a ra ha na xidzhuti hi ku tsongahatiwa ka varhangeri. Xikombiso: Leswi endliweke khale ka Mupuresidente Tatana Jacob Zuma hi murhangeri wa vandla ra vantshwa Julius Malema swo n’wi rhukana misava hinkwayo yi langutile swi khomisa tingana eka vahlaleri. Hi xin’wana xa xikombiso xo kulela no hava nhlonipho ka vantshwa eka tatana wa vona. Ntila wa 25 na wa 27 yi ri:

Kumbe hi byo vutlharhi a hi tivi,

Mi ngo tiva no teka mana wa n’wina hi nhlambha,

Kumbe hi byo vutivi a hi tivi,

Mi ngo hlongola na vaendzi laha kaya.

Maendlelo ya vantshwa la tikweni ya kombisa vutlharhi na vutivi kambe maphofulelo ya vona a ma amukeleki hikuva va swi endla hi ku tekela van’wana ehansi onge vona a va tivi nchumu hi swa tipolitiki no fambisa tiko leri. Vutivi lebyi va byi hlayeke etibukwini hi tiko ra vona bya vava kambe swi lava ku yingiselana na varhangeri va ta kota ku lulamisa ku nga ri ku lwa hi marito. Ntila wo hetelela wu boxa swin’wana swa leswi endliwaka hi vantshwa swo biha laha tikweni. Mutsari u ri va hlongola ni vaendzi, vaendzi ku vuriwa vanhu lava humaka matikweni mambe. Vantshwa va

hina va le ku xaniseni ka vanhu lava hi ku va dlaya, va va tekela swa vona, va va hisela mabindzu ya vona handle ka nandzu. Va vula leswaku va va tekela mitirho kambe hi ntiyiso vantshwa va tiko ra hina va loloha ku tirha. Mbitsi leyi dyiwaka hi varhangeri hikwalaho ka vantshwa yi vilerisa vatlhokovetseri lero va ringeta hi matimba ku lemukisa vantshwa hi manyala ya leswi va swi endlaka.

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku ntshuxeko wu tirheriwile swi nga olovi na kona vantshwa a va nga ri kona kambe namuntlha va tiendla onge va hoxile xandla eka wona. Maendlelo ya vona ya kombisa ku ka va nga hloniphi valweri va ntshuxeko. Vatlhokovetseri va vilela hi maendlelo lawa yo kala xichavo na leswaku tiko ri ta pona hi mihupana ya vantshwa lava. Vutomi bya kona a va lavi ku tsundzuxiwa va endla onge va tiva ngopfu ku tlula van'wana. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i "Mativula yanga"

4.2.3. Mativula yanga – Magaisa TP

A ndzi tshembele eka wena,
Ndzi anakanya leswaku ku ta va wena,
U nga ta teka xinhonganana,
A ku ri ku navela mina leswaku u kula,
U kula u fana na man'wana majaha
Kasi hinkwaswo ako va milorho ya nhlekanhi.

A ndzi tivi swi jike kwihi,
Ndzo hlamala se u ndzi tala henhla,
Ndzhuti wa ndyangu se wu sukile,
Loko u vulavula ho bonga n'wananga,
Ku ku tshyinya i ku ku vanga,
A wu yi twangi nsimbhi.

Van'wana vavanuna va hlamala mina,
Vamakwerhu va ndzi vona nandzu,
Va ri ndzi lo swi lava hi ku ku tshika.

U susile nhloko ya mina ehenhla ka ribye,
Nala a karhi a lava ku yi phyandlasa,
Mina a ndzi ku i rirhandzu.

Namunthla u ndzi nuha makhehele,
U lava nhloko ya mina nkambanini,
Wa hamba ndzi ku vonile,
U nge ndzi kanganyisi wa ha ri ntsongo,
Ndzi ta vona hi wena loko ndzi vuya le eMagaung,
Sweswi ndzi hava ku rheta u nga ta pfuka hi mina.

(a) Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi n'wana wa mufana loyi mutswari wa yena a n'wi tshembe ngopfu evuton'wini. A tityela leswaku u lava a va mudyandzhaka loko o tshika a hundzile kumbe ku n'wi siyela vuhosi. Mutswari loyi a khome n'wana loyi tanihi tandza, a swi kota ku n'wi rhuma ni leswi nga riki kahle. Mutswari se u hlamarisiwa hi ku hundzuka ka xitshuketana n'wana a nga ha twanani na mutswari, va sungula ku lwa. Lava a va swi vona va sungula ku hleka hikuva a va swi vona leswaku a swi nga ri kahle kuriselo ra kona tani hi mutswari.

(e) Nxopoxopo wa xitlhokovetselo

Nhlokomhaka yi ri Mativula yanga. Mativula i n'wana wo sungula emutini loyi a faneriwaka hi ku sala a fambisa no hlayisa ndzhaka ya tata wa yena. Mutsari eka ntila wa vunharhu u ri 'U nga ta sala u teka xinhongana'. Hi ndhavuko hi kula hi swi tiva leswaku loko tatana a lova lonkulu u fanele a vona leswaku muti a wu sali wu

hangalaka. Mutsvari loyi na yena a tshembe tano. Mutsari eka ndzimana ya vumbirhi u hlamarisiwa hi ku hundzuka ka mahanyelo ya n'wana loyi,

A ndz tivi swi jike kwihi,

Ndzo hlamala u ndzi tale henhla

Ndzhuti wa ndyangu wu sukile.

Mutswari wa wena hambi a lo ku hlundzukisa a wu n'wi yisi voko hikuva i mutswari xexo, kambe loyi u swi endlile. Rito "tala henhla" i xigaririmi lexi vulaka ku lwa ka vanhu vumbirhi. U ya mahlweni a ku 'ndzhuti wa ndyangu wu sukile'. Hakunene ndzhuti wa wanuna i ku xiximiwa. Vulavulelo ra jaha leri ri cincile lero loko a kombisiwa wo bongu kunene. Swi tikomba mutswari loyi a vile na xitshembiso lexi a tshembisile jaha leri kambe se ra swi vona leswaku a ro xiseteriwa hi muveleki a ku nga ri ntiyiso. Mutsari eka ndzimana ya vunharhu u ri:

Van'wana vavanuna va hlamala mina,

Vamakwerhu va ndzi vona nandzu,

Va ri ndzilo swi lava hi ku ku tshika,

U susile nhloko ya mina eribyeni.

Maendlelo lawa ya jaha leri vanhu a va swi vona kutani va yimela ku vona ntshovelo wa rirhandzu ro tano. Van'wana a va vulavula ku ringeta ku lemukisa mutswari loyi hi khombo ra leswi a swi dyondzisa n'wana loyi. Leswi jaha leri a ri pfuna mutswari loyi hi swona a ri n'wi fambisela xikongomelo lexi a xi tiviwa hi vona vinyi. Ntila wa khumekombo lowu nge' nala a lava ku ndzi phyandlase'. Rito phyandlase i riendli leri mutsari a ri tirhiseke ku faya xo karhi xi hangalaka hansi. Leswi swi boxa leswaku a va ri kona lava mutswari a lwaka na vona kambe a tirhisa jaha ku lwa hi yena. Ndzimana yo hetelela mutsari u ri:

Namuntlha u ndzi nuha makhehele,

U lava nhloko ya mina nkambanini,

Ndzi ta vona hi wena loko ndzi vuya eMagaung

Ndzimana leyi yi boxa swivangelo swa ku lwa ka vanhu lava. Swi tikomba va lwisa hi swa tipolitiki hikuva jaha leri a ri pfumerile ku lwa hi xikongomelo xo pfuna mutswari loyi. Loko mujahana a nga ha voni mihandzu u sungula ku hundzuka mutswari. Leswi a nga te u ta n'wi endlela se wa hundzuka u pfuna lava lwaka na yena. Ku vilela loku nga kona hi vatlhokovetseri lava swi vonaka ku susumeta ku ringeta ku kombisa ndlela leyinene ya vutomi. Vatswari hi nga tirhiseni vana va hina mitirho leyi nga laviki vona.

Hi ku katsakanya xitlhokovetselo xi paluxa futa leri endliwaka hi vatswari hi xikongomelo xo kuma swin'wana. Mutswari loyi a fanele a aka vumundzuku bya jaha leri hi ku n'wi dyondzisa leswinene a ta kota ku tiyimela emagandlatini ya vutomi. Lava vonaka hi mahlo va vilela hi ku ringeta ku lemukisa kumbe vantshwa va nga tlhariha va tiyimela. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa" I wa mani'.

4.3.1. Wa mani?- hi Magaisa TP

1. Hi suse mihlolo ka Mantombi.
2. U hi tshikela yini emunyameni,
3. U hi tshikela yini hi ambambela?
4. Xana u lava hi ya sungula kwihhi?

5. U gagaderile ha ku vona,
6. Loko u famba u tata ho dedeleka,
7. U rhwarile xo tika n'wana wa vanhu,
8. Kambe u tiendla mafanato.

9. U nga hi mamisi tintiho hi nga ta tiluma,
10. Wisisa vakhegula va Xikwembu,
11. Hi rini u va yisa henhla ni le hanshi?
12. Eka Makaringe va yile,
13. Eka Khovani va huma kona,

14. Kasi swona u va kayakayisela yini?
15. Humela erivaleni hi ku vona.

16. Se i ntlhanu wa tona u nga voni nchumu,
17. Dyambu a ri yimanga ra khaswa,
18. ku lo sala ntsena mune wa tona swi tlhekekile,
19. Ntshovela wa karhi wa tshunela.

20. I wa mani ndzwalo lowu?
21. I mani anga ku rhwexa wona?
22. N'wi boxe hi n'wi tiva,
23. Vona ho khwitakhwita loko u famba,
24. Nenge va tshovile.

(a) Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vuavula hi nhwana loyi a biheke mirini kambe a nga lavi ku boxa n'wini wa ndzwalo lowu. Nhwana loyi wo phikelela ku xisa vanhu lava faneleke ku n'wi heleketa ku ya vika nandzu. A nga va kombi muti wa ntiyiso wa kumbetela hikuva a nga tivi n'wini wa wona. Leswi swi endliwa hi mahanyelo ya yena ya vudlakuta. Mutlhokovetseri wa vutisa leswaku mani n'wini wa ndzwalo lowu a boxe va ta kota ku n'wi heleketa a tshika ku va hembela.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Mutlhokovetseri eka ndzimana yo sungula u na swivutiso leswi a vutisaka Mantombhi mayelana na ku yingayingisiwa va nga tivi laha va yaka kona. U tirhisile xivulavulelo xa "ku susa mihlolo" eka ntila wo sungula ku kombela ku byeriwa ntiyiso hi Mantombhi. U ya mahlweni a vula leswaku u va siya xinyameni va mbambambela hikuva exinyameni a ku vonaki. Lexi endlaka i ku ri a va tivi hikuva a nga vuli

nchumu hi ku tika ka yena. Ndzimana ya vumbirhi yona yi paluxa xiyimo lexi Mantombhi a nga le ka xona yi ku:

U gagaderile ha ku vona,

Loko u famba u tata ndlela wa dedeleka,

U rhwale xo tika n'wana wa vanhu,

Kambe u tiendla mafanato.

Mutsari u tirhisile rito "gagaderile" leri nga riendli leri vulaka ku rhwala xilo xo tika. Muntshwa loyi u rhwale ndzwalo lowu n'wi tikaka wa n'wana endzeni. Mutlhokovetseri u fanisa fambelo ra Mantombhi ro dedeleka hikuva a nga ha swi koti hikwalaho ko tikiwa. U ya mahlweni eka ntila wa 8 a ku u tiendla mafanato. Rito "mafanato" i rivitinkatsano leri vulaka leswaku munhu loyi a lavi ku vulavula kumbe ku humesela handle ntlimbo lowu a nga na wona. Mantombhi tani hi nhwana u le ku xaniseni ka mimoya ya vatswari va yena hi ku ng ava byeli ntiyiso. Mutsari u ya mahlweni eka ntila wa 9 a ku; "U nga hi mamisi tintiho hi nga ta tiluma" Mutsari u tirhisile xivulavulelo "ku mamisa tintiho' leswi vulaka ku phuntisiwa kumbe ku hunguriwa. Mutsari u boxa na leswaku vatswari va ringetile hi matimba ku tiva lomu ndzwalo wu kumiweke kona kambe do, a nga boxi ntiyiso. Ku komba vakhegula lava a fambaka na vona miti yo tala swi seketela mhaka ya leswaku a ri na vanuna vo tala lero swa n'wi tikela ku boxa loyi ku nga yena. U ya mahlweni a boxa miti leyi va hundzeke eka yona va lumbetiwa ku va vona vinyi va ndzwalo kuri ku hi ntiyiso a hi vona. Mintila ya 12 na 13 yi boxa swivongo la va yeke kona eka Makaringe na Khovani. Hi ntiyiso munhu a nge rhwali wun'we a lumbeta vanhu vo tlula vumbirhi, i mihlolo hi ndhavuko wa hina. Xivilelo hileswaku Mantombhi a nga humi na ntiyiso, u hava vutihlamuleri hi yexe eka xiyimo lexi a nga le ka xona. Eka ndzimana ya vumune mutsari u vilerisiwa hi nkarhi lowu fambaka eka mintila ya 16 ku fika 19 leyi nge:

Se i ntlhanu wa tona u nga voni nchumu,

Dyambu a ri yimanga ra khaswa,

Ku lo sala mune ntsena swi tlhekeka,

Ntshovelo wa karhi wa tshunela.

Mutlhokoveteri u tsundzuxa nhwana loyi leswaku loko a nga boxi ntiyiso nkarhi wa famba. Xana loko a bebula va ku n'wana i wa ka mani? Endlelo ra nhwana loyi ri dyisa mbitsi eka vatswari va yena. Leswi a nga laviki ku boxa vinyi va ndzhwalo swi vula leswaku vatswari hi vona va nga ta vona timhaka ta n'wana loko a beburiwa ematshan'wini ya vini va ndzhwalo ku teka vutihlamuleri. Swiendlo swa n'wana wa vona swa nyumisa lero a va tivi na leswaku va endla yini. Ndzimana yo hetelela vatswari va n'wi xavelela ku boxa kambe a nga tiyimiselanga ku boxa tshumba leri. Leswi vilerisaka hikuva i ndzhukano ku va n'wana wa nhwanyana a vita n'wana wakwe hi xivongo xa yena.

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku leswi i mbitsi leyi vatswari va yi dyaka hikwalaho ka vantshwa vo tsandzeka ku yingisela no tihlayisa. Leswi humelelaka manguva lawa a swi nga ri kona khale hikuva nhwana a tshoviwa nenge a kurile no va na vutihlamuleri na kona nhwana a va na mufana un'we. Swi nga ri swa masiku lawa u kumaka nhwana a ri na vanuna vo tala hi ku tsutsumisa mali leswi va hoxaka khombyeni ro va va nga tivi leswaku yena hi wihi? Xitlhokovetselo lexi landzelaka i "Vantshwa"

4.4.1. Vantshwa- hi – Malungana et al

1. Tiko ra namuntlha ri yime hi nxangu yintshwa,
2. Vantshwa va mbumburheka,
3. Vantshwa va dyile naxo eguxeni,
4. Vo tala va vone ku tlhava ka rona,
5. Dyambu a ra ha va peleli,
6. Va funya buwa ka ha ri mpundzu.

7. Kasi bawuti ri konyomukile kwihi?
8. Kumbe a hi ta bohelela leswaku swilo swi ta tshamiseka,
9. Vantshwa va cukumete milawu, Va vonela milawu ebodhleleni,
10. Va ri vona va ma "ken baie."

11. Vatswari va khome nxivinxivi emakaya,
12. Vana va tseme mubya,
13. Vana va hundzuke va nghunavalayi,
14. Vatswari va karhele hi milonbyana ya vana.

15. Bombo ra vantshwa ri tsuvula misisi,
16. Va bomba etsheveni ra timbita ta masiha,
17. Va dya madhleke va ha ri matabyana,
18. Vantshwa va pepetseka,
19. Va khome ndlela ya mintwa na mahlwehlwe.

20. Vonani rifu ri hundzuke munghana wa vona,
21. Ri va khameta va nga si heta ni ku gula meno ya mafi,
22. Vo tala a va nge voni ku pela ka rona,
23. Va nyeka va nga si fika exivindzini xa vutomi.

24. Bombo ra vantshwa ri hlambisa timbilu,
25. Va hundzuke vatswari va ha ri mimphovo yinene,
26. Hakunene tiko ri birile,
27. Vatswari va rila yi oma loko dyambu ri xile
28. Va ta ku yini?
29. Va ri kuwa ra le thyakeni u dyisiwa hi n'wana.

(a) Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xa vulavula hi vantshwa lava nga yingisiki vatswari va vona loko va va komba ndlela leyinene ya vutomi. Vantshwa lava a va lavi no twa nchumu hi milawu leyi va byeriwaka yona. Va tityela leswaku vona va tiva hinkwaswo. Mutlhokovetseri u tlhela a vilela hi mahanyelo yo hlambisa timbilu lawa ya endlaka va hundza emisaveni va ha ri vantsongo. U tlhela a nyangatsiwa hi vanhwana lava kumaka vana va ha ri vantsongo na vafana lava endleke bodhlela munghana wa

vona. Mutlhokovetseri u vilerisiwa hi mbitsi leyi dyiwaka hi vatswari hi mahanyelo lawa.

(f) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi hlamusela vantshwa tanihi vanhu lava va tiyimiselaka ku hanya vutomi lebyi va vonaka onge byi kahle. Mahanyelo ya vona yo biha ya endla tiko ri nga lawuleki. Ntila wo sungula wuri "Tiko ra namuntlha ri yime hi milenge". Mutsari u tirhisile vumunhuhati ku boxa mphensamphensa leyi nga kona etikweni hikwalaho ka matikhomelo ya vantshwa. Tiko a ri na milenge yo yima hi yona kambe migingiriko leyi endliwaka henhla ka yona yi fanisiwa na loko yi endliwa hi yona. Mutsari u boxa leswaku swilo leswi humeleshaka namuntlha hi vantshwa a swi nga ri kona khale. Vantshwa va tile hi yin'wana nxangu ya mahanyelo. Ku cinca loku ku vonaka hi mintila ya 2 ku fika ka 6 leyi nge:

Vantshwa va mbumburheka,

Vantshwa va dyile na xona eguxeni,

Vo tala va von ava vone ku tlhava ka rona,

Dyambu a ra ha va peleli,

Va funya buwa ka ha ri mpundzu

Mutlhokovetseri u tirhisile rito "mbumburheka" leri vulaka ku hela hi xitalo. U hlamusela leswi vantshwa va lovisaka xiswona hi xitalo manguva lawa. U ya mahlweni a ku "va dye naxo eguxeni". Guxe i miroho yo rhetemuka leyi dyiwaka hi vanhu. Miroho leyi yi nga ku dlayisa ku dya hikuva yo rheta kunene. Mutsari u hlamusela malovelolo ya vantshwa hi xitalo onge vo rhetemukela kona ku feni. U boxa na leswaku lovelo ra vantshwa ri khomisa tingana hikuva khale a swi nga tolovelekanga muntshwa a lova kambe namuntlha hi vona va lovaka ku tlula lavakulu. Ku komba leswaku va lova va ha ri vantsongo mutsari u vula leswaku va vona ku tlhava ka dyambu ntsena kambe ku pela ka rona ku nga ku dyuhala a va ku voni. Mutsari u tlhela a tirhisa xivulavulelo xa "ku funya buwa" ku boxa leswaku va

lova va nga si kula ku ya kule. Ndzimana ya vumbirhi mutsari u na swivutiso leswaku xana swi nga va swi onhake kwihi ku kala swilo swi hundzuka hi ndlela leyi. Mutsari u tshembisa leswaku loko a va tiva la swi onhakeke kona a va ta ringeta ku swi lulamisa. Mintila ya 9 ku fika 11 leyi nge:

Vantshwa va cukumete milawu,

Va vonela milawu ebodhleleni,

Va ri vona i va ma "ken baie"

Mintila leyi yi hlamula xivutiso xa xivangelo xa leswaku vantshwa va lova hi xitalo. Mutsari u boxa leswaku ku cukumetiwa ka milawu ya khale hi swin'wana leswi vangaka rifu eka vantshwa. Xikombiso: Loko va ku nhwana loko a ha ku heta ku ya masikwini a nga fanelanga ku hlangana na wanuna. Loko vantshwa va byeriwa va ri i swa khale. Leswi swi dlaya no vangela mavabyi eka vaxinuna. Ku ala ku tsundzuxiwa ka vantshwa no tsan'wa milawu swi seketeriwa hi mintila ya 10 na 11 ku ri xivangelo xa leswaku va tibyela laswaku vona va tiva ngopfu. Rito "ken baie" i rito ra xibunu leri vulaka ku tiva ngopfu. Ntshiva lowu nga na vantshwa va manguva lawa wu boxiwile eka ndzimana ya vunharhu hi mintila leyi:

Vana va tseme mubya,

Vana va hundzuke vanghunavalayi,

Vatswari va karhele hi hi milombyana ya vana.

Ku ala ku kombiwa ndlela ka vantshwa mutsari u tirhisile xivulavulelo "ku tsema mubya" leswi vulaka ku ka va nga yingisi loko va byeriwa. U ya mahlweni a paluxa ntshiva lowu hi tirhisa rivitinkatsano 'nghunavalayi' leri vulaka munhu wo ka a nga twi loko a byeriwa no tsundzuxiwa hi swo karhi. Mahanyelo lawa ya karhalisa vatswari lero a va tivi lexi va nga xi endlaka hi vana va vona. Va dya mbitsi va xeve hi nhlomulo hi ku bebula. Ndzimana ya mune mutsari u paluxa maendlelo lawa vantshwa va bombaka hi wona yo hlambisa timbilu. Mintila leyi:

Va bomba etsheveni ra timbita ta masiha,

Va dya madhleke va ha ri matabyana,

Vantshwa va pepetseka,

Va khome ndlela ya mitwa ni mahlwehlwe.

Ntila wa 17 wu paluxa leswaku vantshwa va tinghenisile eka ku nwa byala ngopfu tani hi bombo ra masiku lawa. Va kuma swi ri swa le henhla loko va nwa. Khale byala a ku nwa vakhalabye kambe swilo swi hundzukile vantshwa va nwa ku tlula vakhalabye. Manwelo lawa ya lahlekisa vantshwa hikuva emakumu a va ha ri na mpfuno wa nchumu hikuva va hetelela va hlakala. Miehleketo ya vona yi va yi nga si hluteka ku ku nga va ni vutihlamuleri loko va pyopyiwile. Mutsari u tlhela a tirhisa riendli “pepetseka” leyi vulaka ku famba munhu a nga tivi laha a yaka kona. Rito leri ri tiyisisa ku huma ndleleni ka vantshwa hi mahanyelo ya vona yo rhandza byala. Vutomi lebyi va byi hanyaka byi na mimitwa emahlweni lero va ta twa ku vava lomu va kongomeke kona hi vutomi. Mutsari eka ndzimana ya vuntlhanu u boxa switandzhaku swa swiendlo swa vantshwa a ku:

Vonani, rifu ri hundzuke munghana wa vona,

Ri va khameta va nga si heta na ku gula meno ya mafi,

Va nyenga va nga si fika exivindzini xa vutomi.

Ntila wa 21 mutsari u boxa ndlela yo vavisa leyi vantshwa va lovaka hi yona kuri ku vatswari va vona va vava va langutele leswikulu evuton’wini bya vona kambe va lova va nga si kula no vona swa vutomi hi ku ala ku twa. Ndzimana yo hetelela mutsari u boxa leswi nyangatsaka hi vantshwa lava hi ku tiendla va tshindleve. Eka ntila wa 26 mutsari u ri “va hundzuka vatswari va ha ri mimphovo yinene”. Mphovo i xifaki xo ka xi nga tiyelanga. Mutsari u fanisa vantshwa na mimphovo leyi nga si ku ringanelaka ku bebula vana hikuva va va va ha ri vantsongo. Mutsari u tiyisisa mbitsi leyi dyiwaka hi vatswari eka ntila wa 28 lowu nge “Vatswari va rila yi oma loko dyambu ri xile”. Ku rila yi oma i xivulavulelo lexi vulaka ku rilela mahala u nga tekeriwi nhlokweni. Mutsari u heta hi ku rila na vatswari eka ntila wa 30 hi ku tirhisa xivuriso lexi ngo “kuwa ra le tshyakeni u dyisa hi n’wana”. Leswi vulaka leswaku vatswari va nghena khombyeni hikwalaho ka mihoni ya vana va vona.

Hi ku katsakanya xithlokovetselo xi vilela hi mahanyelo yo nyumisa ya vantshwa leswi vangelaka ku lova va ha ri vana hi ku ka va nga yingisi loko va layiwa. Va

tshika ku hanya hi milawu leyinene va tikatsa eka leswo biha kutani swi va vangela rifu va ha ri vana. Ku hela ka vona swi vangela vatswari ku xaniseka emakumu. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa “Khegwana”

4.4.2. Khegwana- Malungana et al

1. A wu ri xibamu exikolweni,
2. Vadyondzisi va sala va hlambanya hi wena,
3. A wu ri ngwenya eka dyondzo ya tinhlayo,
4. A wu ri phuphuxidzi ya xikolo
5. Xikolo a xi tiba xifuva hi wena.

6. Namuntlha u mbombomerile,
7. Miehleketo ya wena yi punyarile,
8. Va byongo byo gombonyoka va ku hamboloxile,
9. Vutlharhi mboo!
10. Xikolo thya!
11. Va ku tshovile nenge,
12. U nghene vukatini na meno ya mafi.

13. U siye vadyondzisi na saka ra tingana,
14. Vadyondzisi va sala va lo gabaa!
15. Hakunene ti khoma vahlaleri,
16. Xinhongana xa dyondzo thya!
17. Swa nh'warhimbirhi swi ku hoxe endzhopeni.

18. U byale m'fava Khegwana,
19. Vanhwanakuloni va hakuta dyondzo,
20. Wena u an'wisa ricece,
21. Vutomi byi ku hlanukerile,
22. Namuntlha u tshame embawuleni wo hisa,
23. U ye' evukatini ka ha ri mpundzu,

24. Muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena.

(a) Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi hlamusela hi nhwana loyi a nga kula a ri kahle a xixima no landzelela milawu no tlhariha ngopfu exikolweni. Erendzweni ra yena ra vutomi a ya hambuka a onhaka hikwalaho ko landzelela vanghana. A tshika hinkwaswo a tinghenisa eka timhaka ta vugangu a ha ri ntsongo. Ku ala ku yingisa ku endle leswaku a hetelela a biha emirini, a tshika xikolo, a boheka ku ya vukatini a ha ri ntsongo. Namuntlha wa xaniseka hi ku ala ku tsundzuxiwa.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi thyiwe “Khegwana”. Ku nga va ku ri vito ra nhwana loyi kumbe xi nga va xi tshuriwile vito leri ku koya nhwana loyi hikuva swi nga n’wi fambelanga kahle evuton’wini hikuva a byeriwa a ala ku yingisa. Ndzimana yo sungula mutsari u boxa vutomi byo tsakisa lebyi Khengwana a byi hanya hi ku:

A wu ri xibamu exikolweni,

Vadyondzisi va sala va hlambanya hi wena,

A wu ri ngwenya eka dyondzo ya Tinhlayo

A wu ri phuphuxidzi ya xikolo,

Xikolo a xi tiba xifuva hi wena.

Mutsari eka ntila wa 1 u tirhisile xivulavulelo “ku va xibamu” ku boxa ku tlhariha ka Khegwana exikolweni. Leswi a tlharihisile xiswona na vadyondzisi a va tinyungubyisa hi yena. U ya mahlweni a dhudhuzela mitirho ya nhwana loyi leyinene leyi a yi endla exikolweni hi kuva a tiva ngopfu dyondzo ya tinhlayo. Mitirho ya yena a yi n’wi endle a tshembiwa hi xikolo hinkwaxo. Mutsari eka ntila wa 5 u tiyisisa leswaku mitirho ya Khegwana a yi ri yinene hi ku tirhisa xivulavulelo xa “ku tiba

xifuva” lexi hlamuselaka ku tinyungubyisa hi swo karhi. Ku ala ku landzelela milawu na nkucetelo wa vanghana swi fikile swi cinca xiyimo xa vutomi bya nhwana loyi. U sungula ku nga endli swona exikolweni, u sungula timhaka ta vugangu leswi nga fambisaniki na swa tidyondzo. Mintila ya 7 na 8 hi boxa leswaku nhwana loyi a sungule ku lahlekeriwa hi xikongmelo xa vutomi a landzelela vanhu vo ka va nga ri vanene. Leswi endleke ku humelela leswi mutsari a swi boxeke hi mitila leyi nge:

Vutlharhi mboo!

Xikolo thyaa!

Va ku tshovile nenge,

U nghene vukatini na meno ya mafi.

Mutsari eka ntila wa 9 ku fika 12 u paluxa leswaku swiendlo swa yena swi endle leswaku a tshika xikolo. U tirhisile riencisi “thyaa” ku boxa ku tshika xo karhi hi xihatla u nga tiyimislanga. U ya mahlweni a tirhisa riencisi “mboo” ku boxa ku nyamalala ka vutlharhi lebyi a ri na byona exikolweni. Emakumu ka mitirho leyo biha mutsari u boxa switandzhaku hi ku tirhisa xivulavulelo xa “va ku tshovile nenge” eka ntila wa 11. Leswi hlamuselaka leswaku Khegwan se a bihe mirini. Hi ntolovelo loko munhu a biha emirini u langutela ku bebula n’wana loyi a nga na tata wa yena. Nhwana yaloye u fanele ku ya evukatini a ya hloma no kurisa n’wana kona. Leswi hinkwaswo swi humelela hikwalaho ko honisa switsundzuxo swa vatswari na vadyondzisi.

Mutsari eka ndzimana ya vunharhu u paluxa tingana leti vadyondzisi va saleke na tona. Rito ‘gabaa’ eka ntila wa 14 i riencisi leri vulaka ku hlamala swo karhi, mutsari u hlamusela ku hlamala ka vadyondzisi hi leswi humeleleke Khegwana. U ya mahkweni a tirhisa xivuriso eka ntila wa 15 lowu nge: “Hakunene tingana ti khoma vahlaleri”. Leswi hlamuselaka leswaku mitirho yo nyumisa leyi Khegwana a yi endlile, a nga voni xihoxo hi yona kambe lava hlaleleke a swi va nyumisa ku tlula mpimo. Ntila lowu wu tlhela wu boxa leswaku migingiriko ya vugangu leyi Khegwana a yi endla a ha ri ricece a yi nga n’wi khomisi tingana a vona swi ri swinene. Mutsari u ya mahlweni a ya mahlweni a tiyisisa leswaku munhu a nge tirhi mitirho mimbirhi yi humelela hinkwayo ku na wun’we lowu nga ta tsandzeka leswi swi tiyisisiwa hi ntila

wa 17 lowu nge: 'swa nhwarhimbirhi swi ku hoxe endzhopeni'. Mutsari eka ndzimana yo hetelela u paluxa switandzhaku swa mitirho ya Khegwana loko a ku:

U byale m'fava Khegwana,
Vanhwanakuloni va hakuta dyondzo,
Wena u an'wisa ricece,
Vutomi byi ku hlanukerile,
Namuntlha u tshame mbhawuleni wo hisa,
Muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena.

Mutsari u boxa matitwelo ya yena leswaku Khegwana a nga vanga xikombiso xa kahle eka van'wana vanhwana. U tirhisile rito 'mfava' leri vulaka swilo leswi milaka ni leswi byariweke swi ta hlawuriwa loko ku fika ntshovelo swi cukumetiwa hikuva a hi swinene. U ya mahlweni a n'wi boxela leswaku lavanga n'wi yenga ku endla swa vuphukuphuku va n'wi hlanukerile vasele va dyondza xikolo. Ntila wa 21 mutsari u tirhisile vumunhuhati ku teka vutomi byi hanya, kambe ku ri ku boxa ku ka nhwana loyi a nga tiphini hi vutomi. Ntila wa 22 mutsari u tirhisile xithathelo loko a ku: 'Namuntlha u tshame embhawuleni' munhu a nge tshami endzilweni, mutsari u paluxa ku xaniseka ngopfu loku nga kona eka Khegwana le vukatini hikuva a nga si ringanela hi timhaka ta vukati. Ku ala ku tsundzuxiwa, ku byeriwa no landzelela milawu ya vutomi a tiendla makatindleve swi n'wi fikisile eka xiyimo xo getsela ka meno. Mitirho leyo endla hi vomu mutsari u tirhisile xivuriso eka ntila wa lexi tiyisisaka leswaku loko munhu a endla swilo hi nkani emakumu swi ta tlhela swi xanisa yena n'wini wa swona. Ku vilela loku mutsari a nga na kona hileswaku nhwana loyi tanihi muntshwa a fanele a yingiserile swiletelo hi lavakulu kambe u honisile. Emakumu u le ku xanisekeni hi ku cinca ka mahanyelo ya tiko leri.

Hi ku katsakanya xitlhokovetselo xi hlamusela vantshwa va vanhwana lava nga na vumundzuku lebyinene kambe va lahlekeriwa hi leswinene va ya xaniseka vuton'wini hi ku nghenelela eka vugangu. Leswi vulaka vantshwa loko a vo yingisa xivuriso xa ku yingisa swi tlula magandzelo a va ta hanya kahle evuton'wini hi vutihlamuleri. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i "Loko swi tlarile"

4.5.1. Loko swi tlarile- SJ MALUNGANA

1. Loko swi tlarile u ta n'wi vona hi kepisi,
2. U ta n'wi vona hi xihuku,
3. Loyi a vekelaka xihuku exikosini,
4. Loyi a tipfalaka mahlo hi kepisi,
5. Loyi a kokaka xihuku a tipfala mahlo
6. Loyi wonge i homu ya ntswedyana,
7. Loyi a tlhavaka munghana hi tihlo rin'we
8. Loko a vona valala kumbe xuma xa n'wankumi.

9. Leri i mbalelo ro hlambisa timbilu,
10. Leri i ambalelo ra tinsula-voya,
11. Vona lava nwaka ngati ya vanhu
12. Va tlhela va hlamba hi yona,
13. Loko a kolola va vekela nenge enon'wini.

14. Hi vona swi nga tsandza,
15. Hi vona va nga tsema mubya,
16. Hi vona va nga tsandza dzovo ra mbuti,
17. Hambi ku ri dzovo ra hongonyi a ri nga ta va kota
18. Kasi i vanhu va njhani?
19. Kasi loko swi tlarile swi tani?
20. A hi tshikeni vuharhi,
21. A hi tshikeni miharihari,
22. A hi akeni vumunhu eka hina vini,
23. Hi nga fani na ritlangi ri nga tlala,
24. Hi nga fani ni mpandzwa lowu nga tlala.
25. Mpandzwa wa mbodza ya mampela.
26. Vumunhu, munhu wo tivumbela

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vantshwa lava cincaka mahanyelo hi xikongomelo xo onhela van'wana swa vona. Nhlokomhaka yi ri 'Loko swi tlarile'. Rito' tlala' i ku va swilo swi nga vupfanga lero a swi tirhiseki. Mutsari u tirhisile riendli leri ku boxa mbondza wa vutomi bya vantshwa manguva lawa. U ya mahlweni a boxa maambalelo yo ka ya nga amukeleki, mafambelo yo komba vunsulavoya. Mutsari u vilerisiwa hi ku mihupana leyi a yi vonaka lero a ku na vumunhu hi vantshwa lava. A va voni leswaku vumunhu i bya nkoka va ta kota ku hanya kahle evuton'wini.

(a) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Ndzimana yo sungula mutsari u sungula hi ku tirhisa rihlanganisi 'loko'. I swa nkoka ku xiyaxiya vutomi ni hinkwaswo leswi fanelake ku hanyiwa kambe loko swi cinca swi hatla swi vonaka leswaku swin'wana a swa ha tshamisekanga. Mutsari u ya mahlweni a vuyelela rito 'loyi' ku tiyisisa maendlelo ya vantshwa lava yo biha. Eka ntila wa tsevu mutsari u vuyelela hi ku tirhisa xigaririmi 'loyi wonge i homu ya ntswedyaana'. Mutsari u fananisa muntshwa loyi na homu ya xisati leyi sirhelelaka xirhodyana xa yona leswaku xi nga vaviseki. Na endlelo ra muntshwa loyi ri komba ku sirhelela xo karhi hi xikongomelo xa leswaku a nga tekeriwi swona. Mutsari u vilerisiwa hi ku vona ku nga titshembi ka maendlelo lawa. Ndzimana ya vumbirhi mutsari u ri:

Leri i ambalelo ro hlambisa timbilu,

Leri i ambalelo ra tinsulavoya,

Vona lava nwaka ngati ya munhu,

Va tlhela va hlamba hi yona,

Loko a kolola va vekela nenge non'wini.

Mutsari u vuyelerile rito 'leri' ku tiyisisa ku nyenyetsa loku a ku vonaka ka swilo hi vantshwa lava. U tirhisile xivulavulelo 'ku hlambaisa timbilu' ku komba ku nga tsakisiwi, u ya mahlweni a sola ambalelo ro kombisa vutsotsi. Ntila wa khumen'we lowu nge 'vona lava nwaka ngati ya munhu' mutsari u tirhisile xivulavulelo ku hlamusela vantshwa lava tekelaka vanhu swa vona va nga nyikiwanga. Loko munhu a kala a nwa swa munhu swi boxa leswaku a hi swa yena u teka handle ka mpfumelelo. Mutsari u ya mahlweni a boxa ku nga khatali ka tinsulavoya leti hi ku hambu munhu a rila a vana mhaka na yena vo teka va tlhela va ringeta ku ku miyeta ntsena loko va kume leswi va swi lavaka. Endlelo leri ri endliwa hi vantshwa vo loloha ku tirha va lava ku tshovela laha va nga rimangiki kona. Mutsari eka ndzimana leyi nge'

Hi vona swi nga tsandza,

Hi vona va nga tsema mubya,

Hi vona va nga tsandza dzovo ra mbuti,

Hambu ku ri dzovo ra hongonyi a ri nga ta swi kota.

Mutsari u vula leswaku loko swi tlarile u ta lemuka leswaku lava hi vona swi nga fambiki kahle, migingiriko na yona yi kombisa ku tsema mubya leswi vulaka leswaku swi tsandzile. Loko mutswari a kurisa n'wana wa yena u navela onge a ngo yingiseriwa kambe loko swi nga kongomi u hela matimba. Mutsari u tirhisile xivulavulelo 'ku tsema mubya' ku hlamusela ku tsandzeka ka yena tani hi mutswari ku kombisa n'wana hi ntiyiso wa vutomi. Dzovo ra mbuti ri tiyile na swona khale a ku tirhisiwa rona ku bebula n'wana. Kambe loko ri nga tiyanga ri kona leri antswakanyana ku nga ri tirhisa ku kurisa n'wana hi rona. Leswi mutsari a swi xiyeke leswaku ra mbuti a ri swi koti u kombisa ku nga heli matimba hi khombo ri'nwe a tshemba leswaku ra hongonyi ri tiyile ri ta ringeta ku kurisa hi mfanelo.

Ntila wa khumekaye lowu nge' kasi i vanhu va njhani?' mutsari u tivutisa xivutiso xa leswaku xana vanhu lava va na miehleketo ya vumunhu kee. U ri 'kasi loko swi tlarile swi tani? Mutsari a nga ehleketi ku nga vona hanyelo ro tani ri endliwa hi vantshwa evuton'wini. Emakumu ka mintila ya 20 ku fika 26 mutsari u le ku kombeleni ka vantshwa ku tshika hanyelo ra vuharhi, ro ka va nga voni munhu tani hi xivumbiwa xa nkoka emisaveni, U ya mahlweni a khongotela ku aka vumunhu eka hina vinyi,

ina swilo swa cinca kambe vantshwa va nga vheli va huma ndleleni hi ku tibyela leswaku swi tlarile. Va nga ha swi kota ku hundzula mahanyelo yo biha va va timboningo ta vutomi bya kahle. Mutsari u vilerisiwa hi ku nga tivani ka vantshwa va ta kota ku khomisana va aka rixaka kambe ematshan'wini va lwa va dlayana.

Hi ku katsakanya mutsari u na xivilelo na xikombelo eka vantshwa leswaku loko a vo tivana a va ta yisa tiko ematshan'wini ya rona ya khale. Tiko ro pfumala vugevenga, tiko ro tumbuluxa mintirho va ta kota ku titirhela va tshika vunsulavoya byo dya laha va nga rimangiki kona. Swi vava ngopfu ku vona vantshwa va hambuka lexi endlaka vatlhokovetseri va vilerisiwa hi switandzhaku swa mahanyelo lawa. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa 'Byi hundzulerile'

4.6.1. Byi hundzulerile

1. Tolo u gotsile swa yena.
2. Swiyila swi endliwa ri lo hosi!
3. Ku vuriwa leswaku i swa va-khale.
4. Vhilwa ra vutomi ri vumbulukela emahlweni.

5. Ku rhuma n'wana u fanele ku va na hakelo yo vonaka.
6. Swi humile moya ku khinsama masiku lawa.
7. Xihuku lavakulu a va suseriwi.
8. Ku tluntlama i swa xikhale, va ri swi susa dzhuti.

9. Vutomi a byi ri bya tolo.
10. Namuntlha hi hanya mbodza ya byona.
11. Vunene bya fularheliwa.
12. Wa le henhla i Mu-endla-swivi.

13. Ku mi byela hi nkoka wa dyondzo i ku mi sundza.
14. Mi tiyele ku lumuleta vana ma ha ri ticece.
15. Vana va kona swivongo vo mbamberiwa.
16. Swi tsongiwa hi vito ra manana ntsena.

17. Hina hi to mi tshika mi xambila.
18. N'wina mi lavaka ku vutiwa, vutiwani.
19. Mi ya kandziyela mahlwehlwe n'wexe.
20. Hi ta ku swi yini byi hundzelerile vutomi.

21. Hunga moya wa Dzonga.
22. Hangalasa mimoya yo biha etindzumulweni.
23. Marhimila ya ha yisiwa erhameni.
24. Matshopetana a ya si kotiwa ku vupfisiwa.

(a) Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ku hundzuka ka vutomi loku nga kona hikwalaho ka vantshwa. Vutomi a byi ri lebyi a byi hanyiwa khale kambe namuntlha byi cincile. Vantshwa a va ha landzeleli milawu ya byona va tiendlela ku rhandza. Swiyila a va ha swi teki swi ri nchumu va vula leswaku i swa va khale vona va dya 'life'. Loko va vutisiwa va ri swi fambe ni va tolo vona va hanya ximanjhemanjhe. Mutlhokovetseri u vilerisiwa hi ku onhaka ka swilo hi ku honisa milawu ya khale hi vantshwa.

(g) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Nhlokomhaka ya xitlhokovetselo lexi yi ri' byi hundzulerile' Loko xilo xi hundzuka swi vula leswaku a xi ri kahle khale kambe ku vile na leswi endleke ku hundzuka loku. Mutsari eka ntila wa 1 u ri:

Tolo u gotsile swa yena,

Swiyila swi endliwa dyambu xi lo hosi!

Mutsari u tirhisile riendli 'gotsa' ku hlamusela ku long a swilo munhu a famba na swona leswi nga swa yena. Evuton'wini ku na swilo leswi nga faneriwiki ku endliwa vanhu va langutile kambe manguvalawa vantshwa va swi endla ri xile. Mutsari u

tirhisile xivulavulelo 'ri lo hosi' ku boxa ku hlaleriwa hi vanhu eka migingiriko yo karhi.
U ya mahlweni eka ndzimana ya vumbirhi a ku:

Ku rhuma n'wana u fanele ku va ni hakelo yo vonaka,

Swi hume moya ku khinsama masiku lawa

Xihuku lavakulu a va ha suseriwi,

Ku tluntlama i swa xikhale, va ri swi susa ndzhuti.

Ndzimana leyi mutsari u boxa swi'nwana leswi endlwaka hi vantshwa lava. Khale a ku vuriwa leswaku n'wana i wa mani na mani, mafurha ya n'wana i ku rhumiwa kambe swilo swi hundzukile. Mutswari u fanele a tiehleketi a nga si rhuma rhumbu ra un'wana hikuva hambi ra yena ri lava hakelo ku ri rhuma. Nxiximo lowu a wu ri kona khale wa leswaku loko lavakulu va ku vitana muntshwa u fanele ku khinsama loko a ri wa xisati kumbe ku tluntlama loko a ri wa xinuna a swa ha tirhi. Va ri va ta hela matsolo. Hi nawu xihuku loko u ri n'wana wa mufana a wu ambali loko u nghena ekaya kambe namuntlha i bombo, u kuma xi tlhela xi kekemisiwa. Hinkwaswo swi vangeriwa hi ku hundzuka ka vutomi lebyi a byi hanyiwa khale byi nga lungiwa hi mitolovelo ya matiko ya le vupeladyambu. Mutsari u vilerisiwa hi mbodza wa vutomi lebyi a byi vonaka kuri ku yena wa swi tiva leswaku bya khale a ku ri byona bya kahle. Eka ntila wa 9 ku fika12 mutsari u tsundzuka leswaku tolo hi kona a ku hanyiwa kahle, kambe namuntlha i vutomi lebyi nga vupfangiki. U tirhisile rito mbodza ku boxa ku tlala ka vutomi lebyi. Mutsari wa swi tiva leswaku ku hanya kahle swi na vunene eka swona kambe muvumbi u vonaka a nga endlanga swona hi ku hi nyika vutomi ku hanya.

Ndzimana ya vumune na yona mutsari u vona ku cinca kun'wana loko khomisaka tingana hi vantshwa va hina. Mutsari u ri:

Ku mi byela hi nkoka wa dyondzo i ku mi sundza

Mi tiyele ku lumuleta vana ma ha ri ticece.

Vana va kona swivongo swo mbamberiwa.

Swi tsongiwa hi vito ra manana ntsena

Mahanyelo ya vantshwa lava ngopfungopfu va xisati ya nyumisa hakunene. Va khale va ri wansati i huku yo khomela vayeni, leswi vulaka leswaku wansati u boheka ku tekiwa a ya aka wa yena muti ku nga ri ku velekela mavana a tshame kaya. Mutsari u lemukile leswaku dyondzo hi yona yi nga pfunaka vantshwa lava kambe loko va byeriwa hi yona a va twisisi onge wa va karhata. Lexi vavaka i ku tinghenisa eka timhaka ta vugangu va kuma makhwirhi lawa ya nga riki na vinyi hikuva vo tala na tiko va nga lavi ku byeriwa nchumu ku va tsundzuxa. Loko nhwana a kala a va na vana vo landzelelana a nga tivi vatata wa vona swi hlambisa timbilu. I ndzhukano eka tata wa ndyangu hikuva swi vula leswaku hi yena tata wa vana lava. Emakumu vana va ta nwokisiwa ku vuriwa leswaku va vitaniwa hi xivongo xa manana.

Mutsari u lahle ku tshemba hikuva a va lavi ku yingisa eka ndzimana ya vuntlhanu, u va nyika mpfumelelo wo endla leswi va swi lavaka hi ku tiva leswaku swi ta va hlula emahlweni va ta tlhela va lava ku pfuniwa. Hi ntiyiso loko munhu a nga si vona vubihi bya leswi a swi endlaka a nga pfumeli ku kombiwa ndlela. Eka ntila wa 19 mutsari u tirhisile riviti 'mahlwehlwe' ku boxa mahakatimba ya vutomi lawa va nga ta hlangana na wona emahlweni. U gimeta hi ku boxa leswaku leswi hinkwaswo kova moya lowu nga nghena eka vantshwa wu ta hundza na leswaku a va si kula ku ringanela ku twisisa timhaka ta vutomi. U gimeta hi ku tirhisa riviti 'matshopetana' ku boxa ku tlanga hi ku hanya vutomi ku ya hi leswi va vonaka onge hi swona.

Hi ku katsakanya mutsari u vilerisiwa hileswaku loko va ha xambila eka ku hanya leswi cinceke va tava va ri kwihi kee? Ku ringeta ka yena ku va komba ndlela swi hetelela swi n'wi endla a tshika ku lava ku vona mihandzu leyi va yi byalaka ya mbodza wa vutomi. Tani hi mutswari u na ku tshemba leswaku swi ta cinca siku rin'wana. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa" Ximanjhemanjhe"

4.6.2. Ximanjhemanjhe –Makhubele HG

1. Hi ri ku hanya ka vonisa n'wino!
2. N'wina mi nga funengela buwa hi ri makayela haleno ndzhaku,
3. Hi ri hina hi vona mihlolo hi mahlo n'wino!
4. A mi funungulinyana mi ta vona leswi hi swi vonaka,
5. Loko va swi vula va ri i ximanjhemanjhe.

6. Nhlonipho ya matsonga Machangana ku lo sala ku hlambanyisa ntsena.
7. Hanyelo ra namuntlha se ri fana ni ra swiharhi.

8. Leswi hi swi vonaka swi tlunya na mahlo.
9. Lonkulu na lontsongo hanyelo ra kona i rin'we.
10. A ka ha hloniphiwi emisaveni n'wino!

11. Loko wo lava ku swi vutisisa va ri va dya layifi
12. Ambalelo ra kona a mi ri tshamelanga,
13. Ku ambariwa swo siya mikava na makwirhi ehandle.
14. Loko yi ri buruku ro cikinya ehansi ka xisuti yi xi siya xi lo mhoo!
15. Swikete swa kona va ambala xisuti xi sala xi lo tshamisa sweswi!

16. Lava majaha na vona swo fana ntsena,
17. Buruku va ambarile sweswi va nga ngenisa milenge ntsena.
18. Le bya le ka Gija-Mhandzeni byo sala byi tshama.
19. Xana hi rona hanyelo ra ntumbuluko wa vumunhu ke?
20. Eswitarateni hi nyuma no famba hi mihlolo leyi nga kona.

21. Vusiku na nhlekanhi swa fana.
22. Eswikolweni se ku hundzuke ewadini ya mathinithi.
23. Loko wo swi landzelerisa kahle u onhiwile hi mudyondzisi wa yena.

24. Lomu mabyaleni ku kumeka vona majaha na vanhwana,
25. Hi vona va lawulaka lavakulu eka vona.

26. Emidyangwini hi vona va baka muthetho,

27. Xana loko Bibeले yi ku n'wana u fanele a va ni xichavo a yi vula leswi ke?
28. Misava yi yimile hi nhloko.
29. Haa! hi to pfula mahlo hi languta kunene,
30. N'wini u ta vonana na swona hi byakwe.

(a) Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vutomi lebyi hanyiwaka hi vantshwa manguva lawa. Loko va tsundzuxiwa leswaku a hi manene va vulaka leswaku mahanyelo ya khale ya hume moya se ku hanyiwa ximanjhemanjhe. Mutsari u vilerisiwa hi leswaku vantshwa va tsan'wa maendlelo lama simekiweke ehenhla ka mfuwo wa rixaka ra Vatsonga, laha vantshwa va tshikeke maambalelo ya xindzhuti na ndhavuko va tekela tifexeni leti ambariwaka hi tinxaka timbe. U tlhela a sola vatswari kuva va nga hari na rito kuri hi ku hi ntiyiso va tichavela. U boxa na maendlelo lawa ya humelela na le xikolweni laha vantshwa va nga ha lawulekiki va hanya swo huma ndleleni. Ku cinca loku ku lumbetiwa xidemokirasi kuri hi ntiyiso vanhu hi voxe hi vona va hanyaka manyala.

(a) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Mutlhokovetseri eka ndzimana yo sungula u hlamarisiwa hi mihlolo leyi a yi vonaka yi himelela la misaveni. Leswi yena a ha hanyaka u navela onge lavafeke va nga pfuka va ta vona leswi va nga kala va lova swi nga humeleli eka misava leyi. U boxa leswaku leswi a swi vonaka swa manyala swi tshyiwile vito ra "ximanjhemanjhe". Rito ximanjhemanjhe i rivitinkatsano leri hlamuselaka swilo leswi tumbulukaka swi endliwa hi vanhu swi nga tolovelekanga ngopfungopfu hi rixaka ro karhi ra vanhu. Mahanyelo lawa ya kombisiwa eka rixaka ra Vatsonga leri tivekaka hi leswinene loko swi ta eka mahanyelo, maambalelo nao xixima. Leswi swi hlamarisaka mutlhokovetseri i ku swilo sweswo hinkwaswo swi cicnile eka vantshwa va Vatsonga. Eka ntila wa 6 lowu nge: "Nhlonipho wa Vatsonga Machangana ku lo sala ku hlambanyisa ntsena." Vutivi lebyi mutsari a nga na byona hi vutomi bya

Machangana hi leswaku va xixima kambe leswi a swi vonaka masikulawa swi hambanile.

U ya mahlweni eka ntila wa nkombo a ku; “hanyelo ra namuntlha se ri fana ni ra swiharhi” U tirhisile xifananisi ku boxa leswaku vantshwa a va ha tumbeti nchumu lexi hi Xitsonga xi yilaka, vo endla ku fana na swiharhi swi nga swi tiviki leswaku leswi swo nyumisa a swi endliwi swi vona hi vanhu. Vantshwa a va na mhaka na leswaku ku humelela yini, vo endla leswi va swi lavaka lero swi tlulele na le swikolweni laha va lulamiselaka vumundzuku bya vona. A va tekeli dyondzo enhlokweni hikwalaho ka ximanjhemanjhe lexi. Eka ntila wa nhungu ku fika eka ntila wa khume mutlhokovetseri u hlambanya leswaku leswi a swi vonaka swa nyumisa. U tirhisile riedli “tlunya” ku boxa leswaku loko u swi languta u boheka ku pfala mahlo onge u lo tlunyiwa hi musu wa ndzilo kumbe u boheka ku susa mahlo hikuva swa tlhava u nge swi languti kambirhi. U tlhela a boxa na leswaku a wu nge koti ku hambanisa lonkulu na lontsongo hikuva na lavakulu va tekela mikhuva leyi. Ximanjhemanjhe xa kona a wu nge koti ku hanbanisa n’wana na ntswatsi. Ndzimana ya vumune mutlhokovetseri u boxa mikhuva ya kona leyi cinceke mahanyelo ya tiko. U ri eka ntila wa 11 loko a lava ku tiva xivangelo xa mahanyelo lawa yo biha va vula leswaku “va dya layifi.” Mutlhokovetseri u tirhisile xivulavulelo ku boxa leswaku va tiphina hi vutomi bya vona, a swi na mhaka leswaku leswi va swi hanyaka a swi amukeleki.

U tlhela a paluxa maambalelo yo nyumisa aka ntila wa 12 ku fika 15 a ku; vantshwa lavkuleke lava nga tixiximiki va ambala leswi siyaka mikava na makhwiri handle. Ambalelo leri ri tumbuluka ri huma eka rixaka ra Maindiya laha ku nga ndhavuko wa vona. Vatsonga va kopela leswi nyumisaka hikuva hi ndhavuko wa hina swa yila ku vona nkava na khwiri ra munhu ehandle. U tlhela a paluxa na ambalelo ra vavanuna laha hi Xitsonga ku languteriwaka ku ambala buruku ri tlhela ri bohiwa hi bandi ri tshama kahle emasengeni ya munhu kambe leswi mutlhokovetseri a swi boxaka hi leswaku buruku ra kona ro cikinya kunene ehansi ka xisuti ri siya xirhangiselo ehandle. Nkarhi wo tala na xona xi pawukile lero swa nyumisa eka vahlaleri. U ya mahlweni a boxa ambalelo ya vanhwana laha va ambalaka swikete leswi siyaka swisuti ehandle. Hinkwaswo a hi swilo leswi nga toloveleka ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga Machangana.

Ndzimana ya vuntlhanu mutlhokovetseri u paluxa leswaku majaha na von ava tibyela leswaku va ambarile sweswi va nga ngenisa milenge kambe buruku ra kona ri helela ehansi ka switshamo. Hi Xitsonga a swi fanelanga 'le bya le ka Gija-Mhandzeni byi voniwa hi vanhu, i ndzhukano na tingana letikulu. U tlhela a boxa matitwelo ya yena loko a famba exitarateni a ku; "Eswitarateni hi nyuma no famba hi mihlolo leyi nga kona" leswi vulaka leswaku mahlo ya vona ya tikeriwa hi ku vona ambalelo ro nyumisa hi vantshwa va namuntlha eswitarateni. Va ri tingana ti khoma vahlaleri, leswi boxaka leswaku loyi a endlaka swo ka swi nga ri kahle yena n'wini a nga voni xihoxo kambe lava languteke hi von ava khomiwaka hi tingana.

Mahanyelo lawa ya hundzele na le swikolweni hikuva loko munhu a famba a hlota wa swi kuma leswi a swi hlotaka. Vana va xikolo a va ha ri vana i vatswatsi hikuva va biha emirini va ri karhi va ya exikolweni. Mutlhokovetseri eka ntila wa 22 u tirhisile rito 'mathinithi" ku paluxa wadi/yindlu leyi vayimana va bebulelaka eka yona le xibedhlele. U tlhela a boxa leswaku vana lava va xikolo hi xitalo va onhiwa hi vadyondzisi va vona hikuva a va ha voni ku ri vatswari va vona kambe va vona majaha. Vadyondzisi na vona va hluleka ku tikhoma hikuva i ximanjhemanjhe xo ticece ti rhandzana na vukulukumba vo hundza ni vatswari va vona hi malembe. U ya mahlweni a vilerisiwa na hi leswi byala byi fanele ku nwiwa hi vakhalabye ni vakhegula kambe masikulawa byi tlhela byi lawuriwa hi tona ticece leti lavakulu va pfumela.

Mutlhokovetseri a ka ndzimana yo hetelela u tshikelela leswaku lomu mindyangwini vatswari a va ha na rito, nawu wu biwa hi vona. Loko mutswari a ringeta ku komba ndlela wa bakanyiwa ku vuriwa leswaku i swa khale sweswi i ximanjhemanjhe na vona va na timfanelo to twiwa. Mutlhokovetseri eka ntila wa 28 lowu nge; "Misava yi yimile hi milenge" u tirhisile vumunhuhati ku paluxa leswi humelelaka emisaveni i mihlolo no va swi nga tolovelekanga. Mahanyelo lawa ya ta kotiwa hi Muvumbi hi yexe hikuva hi yena a kotaka ku cinca mbilu ya munhu. Munhu hambu wo vulavula loko a nga si tsakela ku hundzuka a swi pfuni nchumu.

Hi ku katsakanya xitlhokovetselo lexi xi boxa ku vilela loku nga kona hi hanyelo ra vantshwa ni lavakulu lava hanyaka futa loko swi ta eka maambalelo, ku nwa byala na ku tika ka vana eswikolweni. Leswi swi endlwaka hi ku kopela mindhavuko ya van'wana hi xikongomelo xa ximanjhemanjhe. U tlhela a boxa na ku tsandzeka ka

vatswari ku va na rito eku tshyinyeni ka vana hikuva hhi von ava baka nawu emutini.
Xitlhokovetselo lexi landzelaka i 'A hi swa wena'

4.6.3. A hi swa wena –Mhinga ME

1. Siku leri ngo va siku,
2. Vanhu a vo kho, na wena:
3. Ku ku pfula mahlo.
4. Leswaku u vona na ku twa ngulumelo wa ku nyarhula ka vutomi.

5. Kambe mbewu ya vanhu yo wela emaribyeni lamo oma khe!
6. Famba exikolweni n'wananga u ya hetisa tidyondzo taku!
7. Wena u ku tsambatataa!
8. A wa ha twa ku kufumela ka ku hanyeriwa.

9. Wa nga ringeta ku ya lava xikoropo makwerhu!
10. Wena u ku i xikoropo xa yini?
11. Hikuva a wu si tshama u etlela u ri karhi u hlaya tinyeleti.
12. U Ambala ku tlula ni vatirhelamfumo,
13. Hikokwalaho ka ku hanyeriwa.

14. Xana a wu lo wu rivala nawu?
15. "Un'wana na un'wana u ta dya swa nyuku wa mombo wa yena!"
16. Xivuriso xona a wu lo xi bisa hi makatla?
17. "Rifumo ra munhu i ku tirha"
18. Se namutlha hi yo ya yini leyi?

19. Namuntlha mugodi wu dilikile,
20. Wu seleterile rifumo ra wena,
21. Mukhalabye u humile hi bya muphye khatsa, u nyengile!
22. Hi ndlela ya xitshuketana bya xikukwana xo bvungiwa hi gama ra nsele.
23. Mbuyangwana, ko kala na un'we wa mhamba wo ku khwenutanyana?

24. Leswaku yena se wa yi huma.
25. Kumbe ingi u pfulekile mahlo u ba swixale swi ya le kule le!

26. Ntshembo wa mukhegula a wu ri eka mukhalabye,
27. Kutani sweswi mukhegula u langutele eka wena.
28. Ku hava na lexi u n'wi tshembisaka xona,
29. Hikuva na wena a wu tshembele eka sirha ntsena,
30. Leswaku a nga va a ku khoneterile swin'wana.

31. Kasi wena a wu nga twi,
32. Leswaku munhu loko a famba u longa ni swa yena?
33. Mali liya a yi huma eka mfumo ya mukhalabye yi fambile ni n'wiwyi.
34. Na wena wo fanele u huma manu sweswi hikuva se u wanuna.

35. Loko a wu lo pfula tindleve,
36. Ingi u nga ri ku rileni sweswi,
37. Hikuva na wena a wu ta va u ri na swa wena.
38. Kambe ku va xisivarhumbu swi ku xiseterile,
39. Hikuva a wu ku hinkwaswo swa vatswari swi ba nhloko yaku ntsena.

40. Swa ha ta lulamiseka?
41. Swa xikolo malembe ma ha ta pfumela?
42. Ku ya sungula ku koropakoropa swa ha ta endleka?
43. Leswi no tinwaya u nga swi kotiki mbuyake?
44. Kasi wena a wu nga swi tivi,
45. Leswaku a hi swa wena xana?
46. Loko a wu ri na xo xirhuma a wu a wu ta xi mamisa dyondzo leyi namuntlha njhe!

(a) Mongo wa xithlokovetselo

Xithlokovetselo xi vulavula hi n'wana wa jaha loyi a nga lavi ku tirha no tsundzuxiwa hikwalaho ka leswi tata wa yena a tirha eka mfumo a tlhela a n'wi endlela xin'wana na xin'wana. A vona swi nga ri swa nkoka ku ya tirha hikuva a hlayisiwa. U lemukisiwa leswaku leswi tata wa yena a nga lova mana wa yena u langutele yena leswaku a n'wi hlayisa. U ta swi endlisa ku yini hikuva a nga tirhi. Mutlhokovetseri u ri jaha a ri tibyele leswaku mukhalabye u ri siyela ndzhaka a rivala leswaku va khale va ri "mufi u famba ni swa yena." Jaha leri ra vutisiwa leswaku leswi a ri nga tolovelanga ku tirha a ri ta swi kota ku ya sungula ku tirha ri kurile ke, hikuva u ale no ya exikolweni. Mutlhokovetseri u n'wi tsundzuxa leswaku leswi nga siya hi mukhalabye a hi swa yena i swa mana wa yena hikuva wa ha hanya, yena swi boha a titirhela ku kota ku tihanyisa.

(b) Nxopaxopo wa xithlokovetselo

Mutlhokovetseri eka ndzimana yo sungula u tsundzuxa jaha hi leswi vanhu a va n'wi tsundzuxa swona hi leswi a tikhomise xiswona. U boxa leswaku vanhu a va nga karhali ku n'wi lemukisa hi khombo ro venga ku tirha no lan'wa xikolo. U tirhisile riencisi 'kho' eka ntila wa 2 ku boxa ku phikelela ka vanhu ku n'wi tsundzuxa. Eka mitila ya 5-6 leyi nge;

Kambe mbewu ya vanhu a yo wela emaribyeni lamo oma khe!

Famba exikolweni n'wananga, u ya hetisatidyondzo taku!

Wena u ku tsambatataa!

A wa ha twa ku kufumela ka ku hanyeriwa.

Mitila leyi yi boxa switsundzuxo leswi leswi jaha a ri nyikiwa swona kambe ri nga swi tekeli nhlokweni ri swi honisa. U boxa ku tsandzeka ka switsundzuxo swa vanhu hi ku tirhisa riviti 'mbewu' na xivulavulelo 'wela emaribyeni yo oma khe.' U tlhela a

tirhisa riencisi 'tsambatataa' ku boxa ku ala ka jaha leri ku ya hetisa tidyondzo ta yena. Mutlhokovetseri eka ndzimana ya vunharhu u ri:

Wa nga ringeta ku ya lava xikoropo makwerhu!

Wena u ku i xikoropo xa yini?

Hikuva a wu si tshama u ri karhi etlela u hlava tinyeleti.

U ambala ku tlula na vatirhelamfumo,

Hikokwalaho ka ku hanyeriwa.

Mutlhokovetseri eka ndzimana leyi u paluxa leswi jaha a ri hlamula swona endzhaku ko va vanhu va n'wi lemukisa hi ta ntirho. U ri 'i xikoropo xa yini? Ntila lowu wu paluxa leswaku jaha a ri nga voni nkoka wa ku ya tirha hikuva a ri nga pfumali nchumu. Ri ya mahlweni ri tiba xifuva no bombisa leswaku rona a ri nga si tshama ri etlela ri nga dyanga a ri voni nkoka wo tirha. Ku tiphina ka rona hi ku hanyeriwa ri boxa na maambalelo ya rona leswaku loko ri ambarile ri tlula na lava va ngo vona va tirha eka mfumo. Leswi boxaka leswaku tata wa yena a n'wi xavela mpahla yo durha ku fana na lava tirhaka. Maendlelo laya ya manyunyu a ma endliwa hi leswi mukhalabye a swi kota ku n'wi hlayisa a rivala marito lawa ya kumekaka eka buku ya Genesa 3;19 lawa ya nge "u ta dya swa nyuku wa wena u kondza u tlhelela emisaveni hikuva u humesiwile eka yona, u ntshuri, kutani u fanele ku tlhelela entshurini." U thlela a tsundzuxiwa hi eka ntila wa 17 hi xivuriso lexi nge; "Rifumo ra munhu i ku tirha" Leswi yena a tibyele ku sala a fuma hi leswi siyeke hi tata wa yena a rivala leswaku un'wana na un'wana u fanele titirhela a dya swa nyuku wa yena. Eka ndzimana ya vuntlhanu mutlhokovetseri u paluxa mahundzelo emisaveni ya tata wa jaha leri loko a ku:

Namuntlha mugodi wu dilikile,

Wu seletela rifumo ra wena,

Mukhalabye u humile hi bya muphye khatsa, u nyengile?

Hi ndlela ya xitshuketa bya xikukwana xo bvunghiwa hi gama ra nsele.

Mbuyangwana, ku kala na un'we wa mhamba wo ku khwenutanyana?

Leswaku yena se wa yi huma.

Kumbe ingi u pfulekile mahlo u ba swixale swi ya le kule le!

Mitila leyi yi tshikelela malovele ya mukhalabye. Mutlhokovetseri u ri “Mugodi wu dilikile” u fananisa tatana loyi na mugodi lowu a wu humesa mali leswaku jaha leri ri hlayiseka kambe namuntlha leswi a loveke wu tava wu pfalekile a ku nge humi nchumu xo n’wi hlayisa eka wona. U ya mahlweni a ku “u humile bya muphye khatsa, u nyengile” laha mutlhokovetseri a tirhiseke xifananisi ku hlamusela malovele yo ka mukhalabye a nga lelanga jaha leri leswaku yena u ta lova. U tlhela a ku “khatsa, u nyengile”. Riencisi khatsa ri vula ku heta ndzima ya yena ya vutomi na ku nyenga swi vula ku suka u nga lelanga. Mutlhokovetseri u tlhela a ku; “Hi ndlela ya xitshuketana bya xikukwana xo bvunghiwa hi gama ra nsele”. Mutlhokovetseri u tlhela a tirhisile xihlambanyiso ku kombisa xihatla lexi mukhalabye a loviseke xiswona onge i xikukwana loko xi tekiwa hi gama xi nga ehleketanga ku ya dyiwa. U n’wi tsundzuxa leswaku loko a swi vonile leswaku ku famba ka tata wa yena a swi vula leswaku a xa emahlweni a vona leswaku dyambu a ri perile.

Eka ndzimana ya vutsevu mutlhokovetseri u hlamusela hi laha mukhegula na n’wana a va tshembe mukhalabye ku va hlayisa kambe sweswi mukhegula u tibyela laswaku jaha ri ta n’wi hlayisa loko na rona ri tibyela leswaku mukhalabye u ri siyele xo karhi ku kota ku tihlayisa tanihileswi a nga tirhi. Rito ‘khoneterile’ ri boxa ku siyeriwa swo karhi leswaku u sala u swi tirhisa. U ya mahlweni ku tsundzuxa jaha leswaku a ri fanele ri swi tivile leswaku loko munhu a hundza misaveni a ri na swilo u longa a famba na swona. U tlhela a n’wi lemukisa ku famba a tihandzela hi ntila wa 34 lowu nge:”Na wena ho fanele u huma manu sweswi hikuva se u wanuna”, leswi vulaka leswaku a kurile ku tiendlela handle ko endleriwa hi tata wa yena. Mutlhokovetseri u tsundzuxa jaha hi mitila leyi nge:

Loko a wu lo pfula tindleve,

Ingi u nga ri ku rileni sweswi,

Hikuva na wena a wu ta vana swa wena.

Mitila leyi yi boxa leswaku jaha a ri byeriwa ku ya tirha kambe a ala hikuva a ri hlayisiwa. Namuntlha a nga rileli ku lova ka tata wa yena kambe u rila leswaku u ta

sala a dya yini? Ku va rikotse swi n’wi pfale mahlo a ehleketa ku va mudyandzhaka kambe a swi endlekanga. Mutlhokovetsri eka ndzimana yo hetelela u boxa leswaku jaha leri se a ri kurile lero hambiloko o navela ku tlhelela exikolweni a swi nga ha ta lulama. Na ku a nga tolovelanga ku tirha a nga ta ya swi kota hikuva na ku loloha a ku ri kona. Mutlhokovetseri u n’wi lemukisa leswaku loko yena a vona ku hlayisiwa hi tata wa yena a tibyela leswaku loko a lova hinkwaswo i swa yena a nga swi tivi leswaku i swa tata wa yena na yena u fanele a tiendlela swa yena tanihi wanuna a ta hlayisa va yena vana. Leswi a swi vonaka namuntlha kuri dyondzo evuton’wini bya yena lero loko a ri na n’wana a ta n’wi byela xihoxo lexi a xi endleke xo titshega hi swilo swa mutswari a tshika ku titirhela hikuva namuntlha se wa xaniseka.

Hi ku katsakanya xitlhokovetselo lexi xi paluxa leswaku vana van’wana va tibyela leswaku rifumo ra vatswari va vona ri ta va hlayisa hambiloko vinyi va rona va file. Va ala ku dyondza mitirho no ya exikolweni hikuva va kuma hinkwaswo va rivala leswaku vatswari va ta lova va fanele va sala va tihlayisa ku ya mahlweni na vutomi. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa “Swi onhakile”

4.6.4. Swi onhakile – Mhinga ME

1. Vatswari i vayeni emidyangwini ya vona,
2. I ntiyiso i vavhakachi.
3. Phela vaendzi a vana rito emutini wolowo,
4. Loko o tokolo, u dye naxo!
5. Kambe ve yena i mutswari.

6. Etikweni ku borile.
7. Leswi swi hanyiwaka swo titiva
8. Vana i vama-endla-hi-ku-rhandza.
9. I mani a nga vaka na xivindzi,
10. Xa ku komba laha mati ma faneleke ku famba hi kona?
11. Swa rivariwa leswaku n’wana a hi wa un’we.
12. Hikuva se swilo swi onhakile.

13. Eswikolweni vadyondzisi va khome nyarhi hi timhondzo.
14. Dyondzo ya kona vo kapudza kunene.
15. Hala tlhelo ricece ra kona ri ri karhi ri kampfunya,
16. Mukapudzi na yena wa sindzisa hikwalaho ka rirhandzu,
17. Manu ku hava, i mani a twaka ndlala kasi?
18. I ntiyiso swilo se swi onhakile.

19. Hambi tintiho ta munhu a ti ringani,
20. Ku ni hosi hi yoxe na mafahinhlomulo xi kona tshamela nkambani kwala xandleni
21. Tintiho leti ti nyikana nhlonipho,
22. Rin'wana na rin'wana ri tirha leswi ri nga endleriwa swona,
23. Kambe eka hina vanhu , ho tlanga hi nkarhi,
24. A ku na lonkulu hambu lontsongo,
25. Hakunene swi onhakile.

26. Tolo u longile mabutsa ya yena khatsaa!
27. U tsutsumile ni swa yena.
28. Laha mutswari a komba ndlela leyinene,
29. Laha n'wana a tshama a ri n'wana,
30. Kambe sweswi swi onhakile.

31. Loko n'wana a hambuka, a cambutiwa.
32. Kambe sweswi, ku n'wi tshuvanyana u tsutsumela eka vanawu.
33. Ku pfumala swa le mandleni u ri mutswari u tihehlerile,
34. U ta swi hlaya hi xin'wexin'we.
35. Veri ku na timfanelo ta vana!
36. Ta mutswari tona ta kandziyeriwa ke?
37. I ntiyiso swi onhakile!

38. A hi tlheleleni marhumbini.
39. Laha mutswari a ba swigingi swi twala,
40. Laha vukosi a byi veka nawu wu xiximiwa,

41. Laha n'wana a tiva xivandla xakwe,
42. Ekaya, etikweni hambu kwihi na kwihi,
43. Loko ho endla leswi, hi ta twa ku nandziha ka mihandzu ya kona,
44. Tiko ra hina ri ta va na xindzhuti.
45. Hi ta swi vona swi lulama!

(a) Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vantshwa lava hanyaka vutomi byo pfumala vutihlamuleri. Mutsari u boxa leswaku na vatswari hi voxe va hoxa xandla ku onhakeni ka vantshwa lava hi ku balekela vutihlamuleri. Mutsari u sola ngopfu maendlelo ya vona a xiyaxiya na xiave lexi vatswari va xi tekaka ku ringeta ku lulamisa xiyimo lexi. Ku tsana loku ku vonaka na le swikolweni laha vadyondzi va nga lahlekeriwa hi vulawuri. Nhlokomhaka leyi yi tiyisisa ku onhaka ka swilo hakunene. Mutswari un'wana na un'wana u faneriwa hi ku lawula emutini wa yena ku komba vunhloko bya muti kambe a swa ha endleki hi ku onhaka ka swilo.

(c) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Ndzimana yo sungula mutsari u boxa leswi xiyimo xi nga xiswona lomu mindyangwini hikwalaho ka vantshwa. Eka ntila wa 1 ku fika 5 mutsari u boxa xiyimo a ku:

Vatswari i vayeni emidyangwini ya vona,

I ntiyiso i vavhakachi,

Phela vaendzi a va na rito emutini wolowo,

Loko o tokolo, u dye naxo!

Kambe ve yena i mutswari.

Ndzimana leyi yi kombisa xiyimo lexi vatswari va nga le ka xona emakaya ya vona. Mutsari u tirhisile rito 'vayeni' ku boxa ku hava matimba yo endla nchumu emutini wa wena hikuva u lo endza. Rito 'vavhakachi' na rona ri tiyisisa leswaku loko munhu a lo endza emutini wolowo u fanele ku landzelela leswi va muti wolowo va swi lavaka. Hambi wo vona swi nga ri kahle a wu na vutihlamuleri hikuva a hi le ka wena. Nkarhi wun'wana mutswari a nga ringeta ku komba ndlela kambe hikwalaho ka matimba lawa vantshwa va nga na wona lomu mindyangwini mutswari u va a tivangele ku getsela ka meno. Mutsari u tirhisile xivulavulelo xa 'ku dya naxo' eka ntila wa 4 lexi vulaka nandzu lowukulu. Leswi hinkwaswo loko a ku ri khale mutswari a ta kandziya nenge hansi a hlambanya leswaku emutini wa yena swi nga ka swi nga humeleli kambe namuntlha matimba ya tekiwile hi vantshwa a ku na rito eka vatswari.

Ndzimana ya vumbirhi yi ya mahlweni mutsari a boxa hanyelo leri a ri vonaka ri humelela hi vantshwa va namuntlha. Mutsari u ri tiko ri borile, leswi vulaka leswaku swilo swo bola a swi nuheli, swa nyenyetsa ku langutana na swona kumbe ku va kusuhi na swona. Mutsari u ya mahlweni a ku 'leswi hanyiwaka swo titiva' eka ntila wa 7 na wa 8 'vana i va maendla- hi- ku- rhandza'. U tirhisile xigego hi ku gega vana lava endlaka swo biha hi vomu. Leswi hlamuselaka leswaku vana lava va tiva ku tlula vatswari va vona. Mutsari u vilerisiwa hikuva hambu wa swi vona a nge pfuki a vile na xitiyanhlana xo lava ku tshinya kumbe ku va lemukisa hi tindlela letinene ta vutomi. Mutsari eka ntila wa 11 u boxa leswaku n'wana a hi wa un'we lero loko u vona un'wana a hambuka hambu a nga ri wa wena tani hi mutswari i mfanelo ku n'wi komba ndlela leyinene ya vutomi. Ku onhaka ka swilo swi hundzele na le swikolweni laha vantshwa a va fanele va lwa hi matimba ku nga kanganyiseki hi ta dyondzo kambe do!Mutsari eka ndzimana ya vunharhu u paluxa hungu mayelana na swa tidyondzo loko a ku:

Eswikolweni vadyondzisi va khomile nyarhi hi timhondzo,

Dyondzo ya kona vo kapudza bya ricece,

Hi hala tlhelo ricece ra kona ri karhi ku kampfunya,

Mukapudzi na yena wa sindzisa hikokwalaho ka rirhandzu

Mutlhokovetseri u hlamusela ku xaniseka loku vadyondzisi va hlanganaka na kona hi ku tirhisa xivuriso lexi nge 'Va khomile nyarhi hi timhondzo' lexi hlamuselaka ku

hlangana na xiyimo xo tika ngopfu. Khale vadyondzisi a vo dyondzisa vana va tikarhata kambe namuntlha vana vo sindzisiwa ku dyondza. Vadyondzisi va ringeta hi tindlela hinkwato hi timbilu ta vutswari kambe ko fana na kwala. Vadyondzi va masiku lawa va endla leswi rhandziwaka hi vona eswikolweni, loko swi ku a huma mudyondzisi a ri karhi a dyondzisa wo huma, loko swi ku a muka wo muka xikolo xi nga si huma, loko swi ku a ku rhukana wo ku rhukana, loko swi ku a nga tsali ntirho wa xikolo wo tshika, pho, ke u ta va endla yini na mfumo wu nga te va nga chavisiwi. Eka ndzimana ya vumune mutlhokovetseri u paluxa leswaku i swa nkoka ku xiximana kambe masiku lawa lontsongo ni lonkulu a va ha xiximani. U nyika xikombiso hi hi tintiho leti nga ringaniki leti rin'wana na rin'wana ri nga na ntirho wa rona na leswaku ta xiximana kambe namuntlha a ka ha langutiwi vukulu na vutsongo bya vanhu swa fana hikuva swilo swi onhakile laha misaveni.

Ndzimana ya vuntlhanu mutlhokovetseri u tirhisile vumunhuhati eka ntila wa 26 lowu nge: 'Tolo u longile swa yena khatsaa!' Ntila lowu wu hlamusela leswaku mahanyelo ya tolo lamanene a ma ha ri kona ya siviwile hi mahanyelo ya mihlolo, ya tingana no nyumisa hi vantshwa. Namuntlha vatswari a va ha ri na rito ro laya va tekeriwa enhlokweni, va langutiwa va ri swiphukuphuku hi mhaka ya timfanelo. U boxa leswaku khale loko n'wana a onhile a xupuriwa ku ri ndlela yo komba ndlela tani hi leswi na Bibehe eka Swivuriso 23; 13-14 yi vulaka leswaku 'u nga tsoni n'wana nkhave' kambe namuntlha loko wo ringeta u to ya pfaleriwa xitokisini. U tirhisile rito 'cambuta' leri vulaka ku biwa ku tiyisisa leswaku n'wana wa chavisiwa a ta tiva leswinene leswi nga ta n'wi tlharihisa evuton'wini.

Mutlhokovetseri u paluxa na leswaku vana va namuntlha a va lavi ku twa no amukela xiyimo lexi vatswari va vona va nga le ka xona. Loko va lava xo karhi mutswari a nga koti ku fikelela u ta cina rhuvurhuvu, hikuva swilo swi onhakile la misaveni. Ku va mutswari wa kahle u fanele u fanele ku va na mali yo tilamulela hikuva masikulawa no biwa wa biwa loko u nga swi koti ku va endlela. Ku navela ka mutlhokovetseri eka ndzimana yo hetelela i ku va ku tlheleriwa eka mahanyelo ya khale laha mutswari a ba swigingi emutini wa yena, a teka vulawuri bya vutswari, a veka nawu wu yingisiwa, leswi swi nga ta ponisa vana va hina ku wela ekhombyeni leri va langutaneke na rona hi vutomi. U hetisela hi ku boxa ku navela leswaku ku xiximana hi rona khiya ra mahanyelo lamanene evuton'wini lero swilo a swi ta tshamiseka nakambe.

Hi ku katsakanya mutlhokovetseri u hlamusela hanyelo ro biha hi vantshwa leri onheke ntshamiseko wa swilo la tikweni. U tlhela a vilerisiwa hikuva vatswari va nga ha ri na rito eka vana va vona, vana a va xiximi lavakulu eka vona na leswaku vadyondzi va nga ha ri na mhaka na tidyondzo ta vona. Emakumu u na ku navela onge ku nga tlheleriwa le ka khale vana a va xixima, vatswari va va na rito eka ku kurisa vana na ku va vadyondzi va tiyimisela hi swa xikolo va ta vana vumundzuku lebyinene hikuva sweswi ku tale vugevenga hikuva va tshika xikolo va nga si heta leswi endlaka va pfumala mitirho kutani va sungula vugevenga ku tihanyisa. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa;’ Wena lontshwa’

4.7.1. Wena lontshwa

1. U tlangela yini hi vuntshwa bya wena?
2. U huhela yini hi nkarhi wa nsuku?
3. U peperhela yini ku tsakama ka vuwena?
4. U cukumetela yini vuhlangi bya wena?
5. Hikuva nkarhi wa ha lo hontlo!

6. I timbilu ta yini wa ri vondlo, rikhada ndzina.
7. Kumbe u huku,
8. U rivarile leswaku yi rivala ku tlula mpimo
9. Nkarhi wa famba wu le ku teni,
10. U ta wu navela wu hundza tani hi rihati.

11. U tlangela yini hi mahahu yaku layo tsakama?
12. U tlangela yini hi byongo byaku lebyo nona no tlhariha?
13. U byi pandzela yini hi phoma ra ntima?
14. U byi hlakatela yini bya ha tsakama?
15. U ta byi tsundzuka siku rin’wana.

16. Vona lontshwa la taka hi le mpfhukeni,
17. I ntangha ya wena,

18. Kambe sweswi u n'wi hundzula kokwana,
19. Hikuva miri wa yena wu fanela sweswo, wu borile.
20. U herile, u sale nhloko n'wana sirha.
21. Wena lontshwa, rivala...
22. Chava swipyopyi hikuva swahlakata,
23. Xixima rixaka ler' a swihalaki,
24. Loko mina a ndzi ri wena,
25. A ndzi ta hundzuka mukon'wana wa swona.

26. Ntiyiso i muntshunxi,
27. Ntiyiso i mulamuleri,
26. Ntiyiso i ndlela ya vanhu,
27. Ntiyiso i xitlhangu.

(a) Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi muntshwa loyi a tinyiketeleke ku nwa byala ngopfu a ha ri ntsongo. Mutlhokovetseri u n'wi vutisa leswaku u tionhela yini miri wa yena hi ku tihlakata hi swipyopyi. U n'wi tsundzuxa na leswaku swrho swo fana na mahahu ya yena swa onhaka hi byala. Muntshwa a nga lavi ku yingisela lero mutlhokovetseri wa hlambanya leswaku leswi va n'wi byelaka swona i ntiyiso lowu nga helela. Loko a ri n'wana wo twa a ta hambana na byala hikuva switandzhaku swa byona a hi swinene.

(d) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Mutlhokovetseri eka ndzimana yo sungula u vutisa muntshwa loyi swivutiso leswaku hikwalaho ka yini a tlanga hi vuntshwa bya yena xana? Mutlhokovetseri u tirhisile marito 'vuntshwa', 'Nkarhi wa nsuku', 'ku tsakama ka wena', 'vuhlangi bya wena'. Marito lawa hinkwawo ya boxa leswaku munhu loyi wa ha ri muntshwa. Eka ntila wa

4 u tlhela a tirhisa riencisi 'hontloo' ku khutaza muntshwa leswaku wa ha ri ntsongo na leswaku vutomi bya ha lehile ku nga cinca eka mahanyelo ya yena. Mutlhokovetseri eka ntila wa 6 u ri" I timbilu ta yini wa ha ri vondlo, rikhada ndzina'. Ku va na timbilu i xivulavulelo lexi hlamuselaka ku navela ku dya leswi dyiwaka. U ya mahlweni a fananisa muntshwa loyi na huku leyi hambu wo yi ba yo tlhela yi vuya yi rivele leswaku u yi bele leswaku yi suka. Na yena muntshwa loyi hambu a tshinyiwa wo tlhela a ya nwa nakambe. Mutlhokovetseri eka minila ya 9 na 10 leyi yi nge:

Nkarhi wa famba wu le ku teni,

U ta wu navela wu hundza tanihi rihati.

Mitila leyi mutlhokovetseri u lemukisa muntshwa loyi leswaku leswi a hanyaka futa hi manwelo ya yena ya byala u le ku tionheni ka miri no tidyela nkarhi wo endla leswinene hi vutomi bya yena. Leswi a tlangaka hi nkarhi lowu a nga wu lulamiseli, loko a wu lava a nge he wu kumi. Mutlhokovetseri u paluxa leswaku wu ta n'wi balekela hi ku tirhisa xifananisi lexi nge "hundza tanihi rihati". Ha swi tiva leswaku rihati ri ba njhani loko ku tshika ri dzindzile. Rivilo ra rona mutlhokovetseri u ri fanisa na nkarhi lowu muntshwa a tlangaka hi wona. Muthokovetseri eka ndzimana ya vunharhu u ri:

U tlangela yini hi mahahu yaku layo tsakama?

U tlangela yini hi byongo byaku lebyo nona no tlhariha?

U byi pandzela yini hi phoma ra ntima?

U byi hlakatela yini bya ha tsakama?

Mutlhokovetseri u ya mahlweni a vutisa muntshwa loyi leswaku u tionhela yini swirho swa yena swa nkoka a ha ri ntsongo. U boxa mahahu, byongo na miri wa yena hikuva hi swona a ta swi tirhisa ku tiakela vumundzuku lebyinene. Mahahu ya tirha ku hlantswa moya na byongo byi tirha ku ehleketa loko miri wu tirha mitirho. Loko a nga swi hlayisi swi vula leswaku a nge vi mupfuni wa nchumu u tava madyisambitsi. Tanihileswi a alaka ku tsundzuxiwa mutlhokovetseri u n'wi paluxela leswaku vuntshwa lebyi u ta byi tsundzuka a nga ha koti ku endla nchumu.

Eka ndzimana ya vumune mutlhokovetseri u lemukisa muntshwa loyi leswaku a tilangute a languta van'wana tintangha ta yena u ta swi vona leswaku a va yelani hikuva yena u hlakarile. Ntila wa 18 mutlhokovetseri u tirhisile riviti 'kokwana' ku boxa leswi a langutekisa xiswona. U kombisiwa na leswaku munhu loyi i ntsongo kambe u vonaka a ri kowana hi ku hlakatiwa hi byala. U tlhela a n'wi tsundzuxa munhu loyi hi switandzhaku swa byala hi ku tirhisa xivulavulelo eka ntila wa 20 lexi nge: "U herile, u sale nhloko n'wana sirha". Ntila lowu wu boxa ku ondza ka munhu loyi hi ku tinyiketela ngopfu eka swipyopyi. Ndzimana ya vuntlhanu mutlhokovetseri u tshikelela ku n'wi lemukisa na ku n'wi kombela ku tshika byala. U tirhisile mitila ya:

Wena lontshwa, rivala...

Chava swipyopyi hikuva swa hlakata,

Xixima rixaka lera swihalaki,

Loko mina a ndzi ri wena,

A ndzi ta hundzuka mukon'wana wa swona.

Mutlhokovetseri u tirhisile maendli, rivala, chava na xixima ku tshikelela leswaku muntshwa loyi a ambana na ku n'wa byala. U na ku navela leswaku loko muntshwa loyi a yingisela ku fana na yena a ta tshika byala a va n'wana wa kahle a tava na vumundzuku lebyinene. Ntila wa 25 lowu nge: 'A ndzi ta hundzuka mukon'wana wa swona', mutlhokovetseri u tirhisile riviti 'mukon'wana' ku boxa leswaku a ta byi xixima hikuva mukon'wana a nga tlangeli evukon'wanini u ya ntsena loko swi boha ku ri na xa nkoka lexi a faneleke ku ya xi endla. Na yena a fanele a endlisa sweswo a ku nweni ka byala. Timhaka leti mutlhokovetseri a lemukisaka muntshwa loyi hinkwato i ntiyiso loko o swi tekela nhlokweni u ta pfuneka. Marito lawa mutlhokovetseri a ma vuleke eka ndzimana yo hetelela a ku: mutshunxi, mulamuleri, ndlela ya vanhu na xitlhangu i marito yo aka lawa ya nga cincaka munhu loko a ma tekela nhlokweni.

Hi ku katsakanya mutlhokovetseri u vilerisiwa hi muntshwa loyi a nga laviki ku tshika byala. U n'wi tsundzuxa leswaku a tshika hikuva bya n'wi hlakata na swona u ta tisola loko a nga hambani na byona. U ya mahlweni no n'wi tsundzuxa ku languta lava

hlakaleke hi ku sala byala ndzhaku. U tshikelela ku n'wi kombela ku hambana na swihalaki a ta va navumundzuku. U ya mahlweni a n'wi lemukisa ku byi xixima ku fana na mukon'wana loko a nga tlangeli vukon'wanini. Loko vantshwa a vo yingisela vatlhokovetseri a va nga ta dya mbitsi hikuva a swi va khomi kahle ku vona rixaka leri ri lova hi ku honisa switsundzuxo. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i "Kasi ku humelela yini?"

4.7.2. Kasi ku humelela yini? Mongwe S

1. Lavantshwa va tikhomise nyarhi hi tinhondzo,
2. Xana ku humelela yini hi vona?
3. Xana va ta huma kwihi varhangeri va mundzuku?
4. Xana va ta hi rhangela njhani va ri karhi va titsandzeka?
5. Hikuva swilo swi sungula ku phohla hi makwati.

6. Lavantshwa va ba milawu eka lavakulu ka vona,
7. Exikolweni va ya dyambu ri rhengile,
8. Phela a va ha chavisiwi, va to yima hi nenge.
9. Loko swo tshika swi va pfukile vo tifambela hi ku rhula,
10. Loko lembe ri hela ti haka rimitsu hi xitalo.

11. Lavantshwa va ri va dya "future" va xeva hi "nice tice"
12. Tipulani to phanga i swa masiku hinkwawo,
13. Va rivala leswaku va pulanela vutomi bya vona swo biha,
14. Va tshembe vatswari va vona va nga yima kahle,
15. Va swi ba hi makatla leswaku vukosi i mberha.

16. Lavantshwa rhandzani tibuku mi hambana na na swa hava,
17. Tsundzukani leswaku ku kombela ku pfuniwa hi yena.

18. Nhlonipho lowuyani wa tolo na tolweni wu kwihi?
19. Xihlawuhlawu a xi bihile kambe a xi hlawula milawu,
20. Ntshunxeko wu kahle kambe wu ntshunxe milawu hinkwayo.
21. Xana vatswari mi tshikela yini lavantshwa va lova?
22. Kumbe ku veleka i ku huma moya?
23. Loko ku ri ku huma moya n'wina a mi ta va mi ri kwihi?
24. Loko va nga khomanga swi tiya ,
25. Songani rigogo ra ha tsakama mi tlhela mi va khongelela.

(a) Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vantshwa lava lahlekeleke hi ndhavuko wa vona va hanyaka swilo swo ka swi nga amukeleki. Mutlhokovetseri u vilerisiwa hi leswaku leswi va nga hundza misaveni xana tiko ri ta sala ri fambisiwa hi vamani hikuva na vona vini va tsandzeka ku tikhoma. U ya mahlweni a boxa leswaku loko va tsundzuxiwa va tityela leswaku va tiphina hi vutomi. Xi tlhela xi va tsundzuxa ku dyondza xikolo va tshika mihupana. Mikhuva leyi hinkwayo mutlhokovetseri u sola xidemokirasi hikuva xi ntshunxe milawu leyi onhelaka vantshwa vutomi. Mutlhokovetseri u tlhela a sola vatswari ku va va tsandzeka ku komba vantshwa ndlela leyinene kuri hi ntiyiso a ku na lexi va nga xi endlaka.

(e) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Mutsari eka ntila wo sungula u boxa matitwelo ya yena hi xiyimo lexi vantshwa va nga le ka xona loko a ku "lavantshwa va tikhomise nyarhi hi timhondzo". U tirhisile xivuriso lexi ku boxa nkayakayo lowu vantshwa va langutaneke na wona hi ku tsandzeka ku yingisa. Sweswi a va ha tivi leswaku va endla njhani? Hasahasa leyi va yi endlaka yi vilerisa mutlhokovetseri hikuva hi vona va nga ta va varhangeri va mundzuku kambe va tsandzeka mahanyelo yo hava nhlonipho, va rhukana varhangeri, va endla leswi va swi lavaka va nga ri na mhaka leswaku swi bihile mahlweni ka vanhu. Mutlhokovetseri eka ndzimana ya vumbirhi u ri:

Lavantshwa va ba milawu eka lavakulu ka vona,

Exikolweni va ya dyambu ri rhengile,

Phela a va ha chavisiwi, va to yima hi milenge.

Loko swo tshuka swi va pfukile vo tifambela hi ku rhula,

Loko lembe ri hela ti haka rimitsu hi xitalo.

Mutsari u paluxa maendlelo ya vantshwa ya leswaku a va ha lavi ku byeriwa nchumu hi lavakulu, hi vona va byelaka lavakulu nawu lowu va faneleke ku wu landzelela. Ntshuxeko wu olovise swilo lero na le swikolweni a swa ha vuli nchumu ku xixima milawu ya kona. Eswikolweni ku ngeniwa ku tlhela ku humiwa hi nkarhi kambe namuntlha va nghena no huma hi nkarhi lowu va wu lavaka hikuva a wu nge va byeli nchumu. U boxa leswaku loko wo tokolo, u ta swi vona. U tirhisile xivulavulelo 'yima hi milenge' ku boxa ku yingayinga loku mudyondzisi a nga tava na kona hikuva a ringetile ku komba ndlela. Xivulavulelo xa 'ku haka rimitsu' eka ntila wa 10 xi tiyisisa ku tsandzeka eka swo karhi. Mutsari u hlamarisiwa hikuva loko lembe ri hela va langutele ntshovelo lowu va nga wu tirhelangiki, leswi endlaka va feyila va tele.

Mutsari u boxa tinhlamulo leti loko vantshwa va lemukisiwa va tibyelaka tona. U ri eka ntila wa 11 'Lavantshwa va ri va dya "future" va xeve hi "nice time". Ku dya "future" i ku tiphina hi swa misava ku nga khataleki leswaku hi swihi kambe na leswi nga amukelekiki wo endla. Migingiriko leyi endliwaka yi katsa na vugevenga hikuva a va ha chavi nchumu. Mutlhokovetseri u tirhisile rito "ku phanga" ku boxa ntiho lowu va nga lemuki vubihi bya wona evuton'wini bya vona. Mutsari u boxa na leswaku loko va wele khombyeni hi vugevenga vatswari na vona va tlhela va ya va pfuna hi va humesa ekhotsweni. Xivangelo mutsari u paluxa leswaku i mhaka ya leswaku va na mali yo tala. U tirhisile xivulavulelo "ku yima kahle' ku boxa ku fuma ka vatswari. Vantshwa lava va ya mahlweni na mitirho leyo biha va nga ehleketi leswaku siku rin'wana mali yi ta hela va nga ha koti ku xaveleriwa loko va onhile.

Mutlhokovetseri u kombisa vantshwa ku lwa na vubihi lebyi hi ya xikolweni va dyondza va hambana na futa leri va ri hanyaka. Mbilu ya yena yi vava lero u va tsundzuxa ku kombela ku pfuniwa hi Yena ku nga Xikwembu hi xoxe hikuva hambiloko hina ho vulavula mbilu ya munhu yi tiviwa hi Xona. Mutlhokovetseri

vilerisiwa hi leswi ku nga xiximaniwiki a thlela a khensa Xihlawlawu hambileswi a xi nga ri kahle kambe milawu a xi hlawula. U ya malweni a amukela ntshunxeko kambe a tlhela a wu sola hi ku tshunxa milawu hinkwayo na leyi a yi fanele yi nga tshunxiwanga leyi namuntlha yi endlaka vantshwa va lahleka. Mutlhokovetseri eka ndzimana yo hetelela u ri:

Xana vatswari mi tshikela yini lavantshwa va lova?

Kumbe ku veleka i ku huma moya ke?

Loko a ku ri ku huma moya n'wina a mi ta va mi ri kwihi?

Loko va nga khomanga swi tiya,

Songani rigogo ra ha tsakama mi tlhela mi va khongelela.

Ndzimana leyi mutlhokovetseri u vutisa vatswari leswaku xana vo tsandzeka ku cinca mahanyelo ya vana va vona ke? U va vutisa leswaku na vona va vile vana lava a va yingisa vatswari va vona kambe namuntlha vona va lahla thawula ku tshinya vana. Mutsari u va lemukisa na leswaku va fanele ku khoma swi tiya ku nga ku nga heli matimba hambi vana va sihalala. U heta hi ku tirhisa xivuriso lexi nge; "Songa rigogo ra ha tsakama" lexi hlamuselaka ku laya, tshinya no chavisa n'wana ku landzelela milawu leyinene a ha kula. U boxa na leswaku swi ta va olovela hikuva va ta va va kule henhla ka milawu kambe loko va hambuka hi fanele ku tiyisa voko leswaku va nga humi endleleni.

Hi ku katsakanya mutlhokovetseri u vilerisiwa hi vantshwa lava tihanyelaka vutomi byo khomisa tingana. Maendlelo ya vona yo tekela lavakulu hansi lero va veka nawu emitini ya vatswari va vona, va chava xikolo, va n'wa byala ku tlula mpimo hi xikongomelo xo tiphina hi vutomi, va tihlakata miri hi swipyopyi. Hinkwaswo leswi u bola vatswari ku hela matimba va tshika vantshwa va laheka no sola xidemokirasi lexi tshunxeke milawu hinkwayo na leyi onhaka. Mutsari u khutaza leswaku vatswari va fanele ku tiyisa voko eku kuriseni ka vana. Loko va hambuka va nga heli matimba a va yi mahlweni ku va tshinya no va komba ndlela leyinene. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa: "N'wana wa xikolo"

4.8.1. N'wana wa xikolo - Mashele PY na Risaba JE

1. Wena n'wana wa xikolo u tshama u tinyika nkarhi ke?
2. Nkarhi wo ehleketa tntswalo ta vatswari va wena.
3. Musa wa vona wo ku lavela rivoni wa wu vona xana?
4. Xana wena u swi vonisa ku yini ke?

5. Xana a nga va kona wo yingisela yena ku tlula mutswari ke?
6. Xana wa swi ehleketa leswaku a wu ringana na lofo ke?
7. Xana u nga landzula vatswari hikuva u jaha ke?
8. Swilebvana leswi nga tlhavanyana swi ku nyajisa vatswari ke?

9. Tsundzuka leswaku rito ra mutswari a ri weli hansi,
10. Na swona ku ku ngenisa xikolo va ku khulela ndlela,
11. Rirhandzu ra vatswari ri tlula kule nsuku.
12. Xiyaxiya swileriso swa vona hikuva i budula

13. Hambu munhu a nga ku thsembisa koporo,
14. kumbe a rhetisa ririmi hi xitshembiso xa nkuma,
15. Marito ya vatswari i ntila wa vutomi bya wena.
16. Loyi a ku tshembisaka a nga ku bebulanga.

17. Exikolweni i nambu wa vutlharhi,
18. Lava va ngirimelaka kona va kelela vutlharhi.
19. Va vuxiya-xiya va vuya va dzenengerile
20. Wena u ngo vuya ximandlamandla swi lo yini?

21. Lava mano va vuya va tamele mimepe way a tindlela ta vutomi.
22. Namuntlha va bula va ri karhi va mbombomela emasompfeni;
23. "Ku yingisa vatswari ni vadyondzisi swi tlula magandzelo,
24. Tatani bavhu hi ntswamba ndzi ta hlamba ndzi si etlela"

(a) Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi paluxa mhaka ya n'wana wa xikolo loyi a vutiswaka hi mutsari leswaku u tshama a tinyika nkarhi wo languta vutomi hi vuenti a vona leswaku vatswari va yena va n'wi navelela swa kahle xana? U lemukisa n'wana loyi hi nkoka wa ku yingisa vatswari. U boxa na leswaku lava va tiendlaka onge va n'wi rhandza hi switsundzuxa swo huma ndleleni va lava a lahleka evuton'wini. Mutlhokovetseri u khutaza n'wana wa ku ya exikolweni a ya dyondza leswaku mutswari wa yena a ta lova a tiphinile hi swa nyuku wa yena. Mutlhokovetseri u n'wi lemukisa na leswaku ku yingisa vatswari i swa nkoka loko u ri n'wana.

(f) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Mutlhokovetseri eka ndzimana yo sungula u vutisa n'wana leswaku wa tinyika nkarhi wa ku ehleketa tintswalo ta vatswari va yena xana. U boxa na leswaku ku navela ka yena ku evuton'wini a va na swa yena. Mutsari u lava ku twa mavonelo ya n'wana loyi leswaku wa si vona leswi va n'wi navelelaka swona xana. Mutlhokovetseri u ya mahlweni na swivutiso a ku:

Xana a nga va kona wo yingisela yena ku tlula vatswari ke?

Xana wa swi ehleketa leswaku a wu ringana na lofo ke?

Xana u nga landzula marito ya vatswari hikuva u jaha ke?

Swilebvana leswi nga tlhavanyana swi ku nyajisa vatswari ke?

Mbuyelelo wa rito 'xana' wu tshikelela ku lava ku tiva ka mutlhokovetseri leswaku jaha leri ra swi vona ke? U n'wi lemukisa leswaku va kona lava n'wi tsundzuxaka kambe tani hi n'wana a nga va tekeli nhlokweni xa yena a yingise leswi vatswari va n'wi byelaka swona. Hambileswi yena a nga tivonanga kambe mutlhokovetseri u n'witsundzuxa loko a ha ku beburiwa kutani mutswari a ku khoo, a n'wi hlayisa a kula namuntlha a nga jaha. U tlhela a n'wi vutisa leswaku xana leswi a nga kula a nga swi endla swo va ni mihoni loko a kombiwa ndlela ke? Mutlhokovetseri u tirhisile riviti

'swilebvana" na riendli 'tlhavanyana" ku boxa leswaku jaha leri a ri nga si kula ngopfu lero a swa ha fanela a yingisa mutswari wa yena. U ri jaha leri ri sungula mukhuva wo ka a nga ha yingisi hi rito "nyajisa" leri vulaka ku ka a nga xiximi. Ndzimana ya vunharhu ntila wa 9 mutlhokovetseri u tirhisile xivulavulelo 'rito ra mutswari a ri weli hansi' ku boxa leswaku loko mutswari a vula xanchumu xi tala ku endleka. Hi ntila lowu u paluxa leswaku leswi mutswari a swi byelaka jaha ku n'wi laya i ntiyiso loko o swi honisa u ta xaniseka evuton'wini. Nkarhi wun'wana vana va hina va kuma onge ha va xanisa loko hi lava va dyondza xikolo ku ri hi ku ri hi va lulamisela vumundzuku lebyinene. Mutlhokovetseri u paluxa na leswaku 'rirhandzu ra mutswari ri tlula kule nsuku' Riviti nsuku ri vula xicelwa xa nkoka lexi munhu loko a va na xona swi hetisekile. Mutsari u tlhela a tirhisa xigego a ku; 'xiyaxiya swileriso swa vona hikuva i budula' laha a fanisaka milawu na budula hikuva loko o swi landzelela a nge xanisiwi hi nchumu.

Eka ndzimana ya vumune mutlhokovetseri u lemukisa jaha leri leswaku va ta va kona lava nga ta n'wi kucetela va n'wi tshembisa swilo. U ya mahlweni a tirhisa xigego lexi nge; marito ya vatswari i ntila wa vutomi bya wena lowu boxaka leswaku marito yo huma ka mutswari i ya nkoka hikuva a nge pfuki a ku byele swilo leswi nga ta ku yisa ku xanisekeni. U ya mahlweni a ku: 'exikolweni i nambu wa vutlhari' leswi hlamuselaka leswaku vutlharhi byi kumeka ntsena loko munhu a dyondzile. Loko jaha leri ri ya xikolweni ri vuya ri feyirile mutsari u tiyisisa ku tsandzeka loko hi tirhisa xivulavulelo a ku 'wena u ngo vuya ximandlamandla' Mutlhokovetseri eka ndzimana ya vutsevu u paluxa nakambe ku tikarhata ka van'wana hi ntila wa 21 lowu nge;

Lava mano va vuya va tamele mimepe ya tindlela ta vutomi.

Namuntlha va bula va ri karhi va mbombomerile emasompfeni;

Ku yigisa vatswari ni vadyondzisi swi tlula magandzelo,

Tatani bavhu hi ntswamba ndzi ta hlamba ndzi nga si etlela.

Ntila lowu wu hlamusela leswaku lavo tikarhatela swa dyondzo va vuya ni vutlhari byo kota ku langutana na mahakatimba ya misava hikuva va dyondzile. U tinyungubyisa hi leswaku namuntlha ku tikarhata ka vona swi hundzuke ntsako hikuva va tshame emafurheni ya vutomi. U tirhisila riendli na riviti 'mbombomerile na emasompfeni.' Loko munhu a mbombomela wo nghena ka swo karhi hi ku tiphina,

laha mutsari a boxaka ku tshama eswitulwini leswo foxomela hikwalaho ka ku durha ka swona. Leswi swi nga humelela ntsena loko munhu wa kona a dyondzile. Eka ntila wa 23 mutlhokovetseri u heta hi ku tirhisa xivuriso lexi nge “ku yingisa vatswari ni vadyondzisi swi tlula magandzelo” xivuriso lexi xi hlamusela leswaku munhu u fanele ku yingisa loko a kombiwa ndlela hikuva Makala-ku- yingisa emakumu wa tisola. Mutlhokovetseri u vula leswaku jaha leri ri fanele ku yingisa vatswari hikuva loko ro honisa ri ta tisola siku rin’wana. Emakumu u gimeta hi ku navela ka yena leswaku lava dyondzeke loko kuri vana va yena a va ‘tati bavhu hi ntswamba’ na ‘ku hlamba a nga si etlela’. Mutlhokovetseri u tirhisile xithathelo xo tata bavhu ku paluxa ku humelela ka vana va yena u tlhela a ku a hlamba a nga si etlela. Munhu a nga hlambi hi ntswamba swi hlamusela ku nandziheriwa hi vutomi hikwalaho ka mihandzu ya wena ya ku kurisa n’wana a tlhela a humelela evuton’wini. Leswi boxaka leswaku mutsari u lava ku tiphina hi nyuku wa vana va yena a nga si lova leswi a swi ta n’wi tsakisa hikuva u tirhile ko komba ndlela va tlhela va yingisa.

Hi ku katsakanya mutlhokovetseri tsundzuxa vana leswaku va tshama va ehleketa hi tintswalo leti vatswari va va endlelaka tona ke? U ya mahlweni a va kombela ku yingisa vatswari hikuva tiko ri bihile. U tlhela a va pfula mahlo leswaku van’wana ava ta va hambukisa endleleni hi switsundzuxo swa hava kambe va nga swi yingiseli. Xa nkoka mutsari u boxa mhaka ya ku dyondza xikolo loko u ri n’wana lonene, U paluxa na leswaku vana lava tiyimiseleke hi swa tidyondzo va vuya va pasile loko loyi wo ala ku yingisa a feyila. Ku navel aka yena l ku jaha ri dyondza ri ta kota ku tiphina hi vutomi. Xitlhokovetselo lexi landzelaka xa “ Swa vava”

4.9.1. Swa vava – Baloyi MJ

1. Swa vava,
2. Ku va na rhumbu ro bola,
3. Ngati yi halakela dzava,
4. Ngati ni ku kala ka yona!

5. Hi yo yini namuntlha,
6. Loko ri kala ri ku pfhaa!
7. Ri xela tingana ta mina.
8. Hinkwavo va kombetela mina.

9. Va ri ndzi khunga mbyana ya mina,
10. Handle ka swona...
11. Namuntlha ndzi n'wamiyexe hikokwalaho ka rhumbu,
12. A ndzi ku ndzi hetisisa xeleriso xa Hosi.

13. Mina ndzi tswale miri,
14. Mbilu a ndzi yi tivi,
15. Yo va nyiko ya mina njhe?
16. Nyiko yo tsandza ku yi amukela.

(a) Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi mutswari loyi a dyisiwaka mbitsi hi n'wana wa yena hikwalaho ka mitirho ya yena leyo biha. N'wana loyi u famba a onhela vanhu lero mutswari a nga ha tiphini hi nchumu etikweni hikwalaho ka yena. Mutswari wa tisola leswaku a n'wi bebulela yini hikuva wa n'wi xanisa.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Mutlhokovetseri eka ndzimana yo sungula i boxa ku vava loku a ku twaka hi mhaka ya n'wana wa yena a ku:

Swa vava

Ku va ni rhumbu ro bola,

Ngati yi halakela dzava,

Ngati ni ku kala ka yona.

Mutlhokovetseri u vilerisiwa hi ku tsandzeka ka yena ku bebula hi ku tirhisa xivulavulelo eka ntila wa vumbirhi lexi nge; 'ku va ni rhumbu ro bola'. Rhumbu ra munhu ku vuriwa ku bebula lero mutlhokovetseri u paluxa leswaku n'wana loyi a nga n'wi tswala a nga hanyi kahle etikweni. Hi ntila wa 3 mutlhokovetseri u tisola hi ku boxa ku tsandzeka hi ku tirhisa riviti 'ngati' ku hlamusela mbewu ya yena leyi nga halakela mahala yi tswala mufana loyi. U tlhela a ku 'yi halakela dzava' ku nga ku halakela eka xilo xo ka xi nga tenganga ku ka kurisa swilo swa kahle. Eka ntila wa 4 u ya mahlweni ni ku tisola hi ku boxa leswaku mbewu ya yena a yi fanele yi wele eka xibye xa kahle laha a ta vona mihandzu leyinene kambe u lo cukumeta hambileswi a yi nga talanga.

Ndzimana ya vumbirhi mutlhokovetseri u paluxa matitwelo ya yena hikwalaho ka n'wana loyi eka mitila ya 5 na 6 u tivutisa leswaku u ta ku yini hikuva u dya mbitsi masiku hinkwawo. U ya mahlweni a tirhisa riencisi 'pfhaa' ku boxa leswaku loko dyambu ri xa ri xela yena ku twa milandzu leyi endliweke hi n'wana loyi. Mutlhokovetseri u twa ku vava no va na tingana ku fambafamba evanhwini hikuva bulo ra kona i ku n'wi byela hi ta n'wana loyi. U boxa marito lawa vanhu va ma vulaka loko va n'wi vona eka ndzimana ya vunharhu loko a ku:

Va ri ndzi khunga mbyana ya mina,

Handle ka swona...

Namuntlha ndzi n'wamiyexe hikokwalaho ka rhumbu,

A ndzi ku ndzi hetisisa xileriso xa Hosi.

Mutsari u tirhisile xifananisi ku fanisa n'wana loyi na mbyana. Ku khunga mbyana leswi vulaka ku khoma n'wana wa yena leswaku a nga onheli vanhu swilo swa vona. U paluxa na leswaku vanhu va fungha leswaku loko a tsandzeka ku yi khima, a va tivi lexi va nga ta xi endla. Ku tiyisisa marito lawa mutlhokovetseri eka ntila wa 10 u ri 'handle ka swona....' Marito lawa ma nga boxiwangiki hi tihiko ya chavisa hikuva vanhu va hlundzukile hi mitirho ya n'wana loyi leswi nga vulaka laeswaku na ku dlaya va nga dlaya hikuva va karhele hi ku onheriwa hi yena. U baxa na leswaku a

nga ha ri na xaka hikwalaho ka n'wana loyi. U tirhisile rivitinkatsano 'n'wamiyexe' ku boxa ku vanhu a va ha n'wi tshineleli hi ku nyangatsa hi mitirho ya n'wana wa yena. U tlhela a tisola ku va a beburile n'wana loyi kambe wa tiyisisa leswaku a hetisa ku navela ka movumbi eka Genesa 1:28 loko a ku: 'tswalanani mi andza mi tata misava' kambe a nga swi tivanga leswaku yena u tswalela ku dyisa vanhu mbitsi.

Ndzimana yo hetelela mutlhokovetseri u paluxa leswaku yena u bebule ntsena miri kambe mbilu a nge swi koti ku yi lawula hi mhaka ya leswaku i nyiko leyi a nga lo nyikiwa hi Xikwembu. U boxa leswaku a nga ta ala loko Muvumbi a n'wi katekisa yi yona hikuva a nga swi tivi leswaku a hi yinene.

Hi ku katsakanya xitlhokovetselo lexi i xa ku vilela ka mutswari hi n'wana wa yena loyi a fambaka a onhela vanhu. Mitirho ya n'wana loyi yi endla a vengiwa hi vanhu no chava ku famba hi tingana leti a nga na tona. Emakumu u boxa leswaku a nga na lexi a nga xi endlaka hikuva i nyiko leyi a nga nyika hi Xikwembu lero a nga ta ala xa yena i ku amukela xiyimo lexi. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa 'Vantshwa va mundzuku'

4.10.1. Vantshwa va mundzuku – Makhuba NC

1. N'we vinyi va tikor a mundzuku,
2. Khomani la' ku hisaka.
3. Khomani nghwavitla hi mavoko.
4. Vulongeta na rinyenyelo a swi phehe ehansi,
5. Vutomi byi lava vuxiyaxiya.
6. Gondzo ra vutomi ri bomisiwile swinene,
7. Ri tele ni mafurha, vulombe ni ntswamba

8. Mihandzu leyo tshwuka juu...!
9. Leyo navetisa ya vunyalanyala.
10. Torha ra vuntshwa bya munhu yi ri timulela lee...!
11. I vangani va nga hundzaka kwalaho ke?
12. Va nga yisanga nenge na voko,
13. Hi ku phomisa marha xe?
14. Va nga phorhanga va nga munyungelanga ke?

15. Va te: "U lumiwa ndleve hi wa wena."
16. Khoma mbilu u nga ringi swa yila.
17. Namuntlha ntsena yi peta lavotala yi peta Va-Adamu,
18. Va te: "Xiyila i xiyila swa yila."
19. Hinkwavo lava nga hlayisa xiyila xexo,
20. Wa va vona u tshame na vona va njhani?
21. Va hlamba ni ku hlambela exidziveni xa mafurha.

22. Hinkwavo lava nga te: "Swa yila, swa yila, swa swi yila yini?"
23. Namuntlha va lo tlhu...ensin'wini ya mihunu.
24. Ntshovelo wa kona wu terisa na vusiwana

25. Mpingu hinkwavo wa swa yila wu le makatleni ya vona.
26. Namuntlha vo nghena la' va huma ntsena.
27. Swi hlomula mbilu, swi tlhava xifuva.
28. Hi ku honisa swiyila, va pfumale ni vutsenga;
29. Va ta purukela ehenhla va ya dyela ehenhla,
30. Lomu milawu yi swekiwaka kona va nghena njhani?
31. Mbuyangwana u to kuma swi vupfile.
32. Hambu swa bava, swa kaxa kumbe swa nandziha,
33. U makuma-swi-vupfile u ta kaxelana na swo.
34. Hambu swi tika u ta dondombisana na swona
35. Hikuvu u papalatile swiletelo swa gondzo ra vutomi.

36. Xiyila i xiyila muntshwa wa rixaka,
37. Honisa u tithya vito ra mahonisi,
38. U ta kwamukela swandla ni makatla,
39. Nguva yo dzuvula ka wena yi nga se fika.
40. Mati ya maqhivi ya ta ku basulukisa
41. U ku paa...tanihi nkwerha.
42. Muntshwa...songa rigogi ra ha takama.

43. Tirhisa tindleve ta wena ntirho wa tona.
44. Tirhisa byongo bya wena ntirho wa byona.
45. U nga tlangi hi nyiko ya swirho swa wena.
46. Wa va vo' lavaya...na lava yaa...!
47. Va le ntsungeni va perile.
48. Va lo khoma la' ku hisaka,
49. Muntshwa... Leswinene swi huma evuhlongeni.

50. Van'wana va tshama hi swikhiyana emindyangu
51. Loko Va-Mahonisi va hanya hi vuntloko-ntloko!
52. Emintirhweni ni le makaya xa vona i ku ngurangureka.
53. Va lo tekela timhisi ntirho wa tona.
54. Boxa tshumba hi ku twa makwerhu whi....!
55. Tisa papilla ra "MINTIRHO YA VULAVULA" Lwii....!

(a) Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi hi paluxela hi vantshwa lava nga laviki ku yingisa, va tsutsumela ku n'wa byala no endla hinkwaswo leswi hi ndhavuko va nge swa yila kambe vona va ala ku byeriwa. Mutlhokovetseri u boxa na leswaku lava yingiseke loko va byeriwa namuntlha va tshame emafurheni va tiphina hi vutomi. Hi ku pfumala tindleve lavo honisa va ta fanele ku vekiwa milawu hi lavo yingisela hikuva va dyondzile. Leswi vulaka leswaku va ta fanele ku hanya hi ku vekiwa milawu, swi tlhela swi boha va yi landzelela hikuva va nge vi kona loko yi vekiwa laha a va ta kaneta loko va nga yi twisisi. Swilo leswi hinkwaswo swi ta jeketela lava mihoni hikuva a va tiyiselanga exikolweni.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Mutlhokovetseri eka ndzimana yo sungula u kombisa hi laha vantshwa va faneleke ku tiyisela eka swa vutomi hikuva hi vona va nga fambisa tiko mundzuku. Mutsari eka mitila ya 2 na 3 u ri;

Khomani la' ku hisaka

Khomani nghwavitla hi mavoko

Mitila leyi yi boxa leswaku vantshwa va fanele va tiyimisela ku va tiyisela eka xin'wana na xin'wana lexi nga ta humelela etikweni loko va ta va vafambisi. La' ku hisaka hi laha swi lavaka xivindzi ku kota humelela. U tlhela a tirhisa xivulavulelo xa 'khoma nghwavitla hi mavoko' lexi na xona xi vulaka ku langutana na swiyimo swo tika evuton'wini. Mbyuyelelo wa riendli 'khomani' mutsari u tiyisisa leswaku vantshwa va fanele va langutana na xiyimo va nga chavi nchumu. Mutlhokovetseri u tlhela a tsundzuxa vantshwa leswaku ku hlwela na nyenyela loku va nga kona ku fanele ku hela hikuva hambu vo tixisa va ta fanele ku langutana na swona swa tiko na swa vutomi. U tlhela a va khutaza leswaku va tiva leswaku vutomi byi lava u xiyaxiya makandziyelo la u fambaka kona. U ya mahlweni eka ntila wa 6 a ku:

Gondzo ra vutoni ri bombisiwile hi swinene

Ri tele ni mafurha, vulombe na ntswamba

Mutlhokovetseri u paluxa leswaku evuton'wini ku na swilo swo tala leswi va nga ta hlangana na swona, swo saseka ngopfu lero loko va nga swi xiyi swin'wana swi ta va peta tinhloko. Mutlhokovetseri u tiyisisa vunene bya swilo leswinene leswi va nga ta hlangana na swona hi mavti lawa; 'mafurha' lawa loko munhu a ma tola a nyukaka no hatima, na 'volombe' lebyi tsokombelaka no nyanganya. Swilo leswi hinkwaswo swi kombisa ku famba kahle ka swilo. Hi ku angarhela ndzimana leyi mutlhokovetseri tiyisa vantshwa leswaku va tiyisela eka leswi va nga ta hlangana na swona.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutlhokovetseri u hlamusela leswi va nga ta swi vona hi ndlela leyi:

Mihandzu yo tshwuka juu.....!

Leyo navetisa ya vunyalanyala

Torha ra vuntshwa bya munhu yi ri timulela lee...!

Mutlhokovetseri u paluxa mikhuva leyi nga emisaveni tani hi mihandzu yo tshwuka. U tirhisile riencisi 'juu' ku komba ku koka rinoko ka mitirho leyi. U tlhela a tirhisa riendli 'nyalanyala' ko boxa ku navetisa ka swilo leswi. U paluxa leswaku mihandzu leyi yi navetisa lero loko a ri muntshwa a nga tiyanga u ta yi wela hi le henhla hikwalaho ka ku saseka ka yona a kuma onge u le ku tiphineni. U tirhisile riencisi 'lee' ku boxa ku eneriseka ka muntshwa hi mitirho leyi a yi endlaka.

Eka mitila ya 11 ku fika 14 mutlhokovetseri u vula leswaku a va talanga lava papalataka xiyimo lexi va nga ringetanga hikuva xi tikomba xi tsakisa lero un'wana na un'wana u tsakela ku hundza a ringeta. U tirhisile riendli 'phomisa' ku komba ku navetisa ka swona na ku 'munyungela' ku boxa ku swi ringeta hikuva loko munhu a munyunga xanchumu u va a ringeta lewaku swi nandzihisa kumbe ku bavisu ku yini? Ndzimana ya vunharhu mutlhokovetseri u va lemukisa leswaku loko va ku swilo swa yila swi vula leswaku a swi endlwi swa nyumisa. U paluxa leswaku vakhlale va vurile leswaku u hleveriwa xa nchumu hi loyi a nga xaka ra wena no ku rhandza. Ntila wa 15 mutsari u tirhisile xivulavulelo 'ku luma ndleve' ku boxa leswaku i wa wena anga ta kutsundzuxa leswinene. U boxa leswaku vantshwa va lemukisiwa ku tikhoma leswaku va nga tshuki va ringa leswi nga ta humesa ndleleni hi ku byeriwa leswaku swa yila, kambe von ava tibyela leswaku va endla swa siku rero a va nga ha engeti.

Mutlhokovetseri va lemukisa leswaku swi hlule Adamu entangeni a ringeta a namba a twa swi nandziha a nga ha tshiki hikuva a te wo ringeta kasi wa onha. Mutlhokovetseri u va paluxela leswaku loko va ku lexi xa yila swa fanela swi landzeleriwa kambe lava yingisaka kutani va xixima swiyila va humelela evuton'wini. U seketela mhaka leyi hi mitila wa 19 na 20 leyi nge 'hinkwavo lava nga hlayisa xiyila xexo' na 'Wa va vona, u tshame na vona va njhani?' Leswi kombaka leswaku lava tweke loko va tsundzuxiwa swa vona swi famba khwatsi. Mutlhokovetseri u tirhisile xithathelo eka ntila wa 21 lowu nga; 'va hlamba ni ku hlambela exidziveni xa mafurha' leswi vulaka ku tiphina hi ngopfu hi vutomi. Eka ndzimana ya vumune mutlhokovetseri utlhela paluxa leswi nga humelela eka lava nga honisa swiyila. Mitila ya 22 na 24 leyi nge:

Hinkwavo lava nge te; 'swa yila' swa yila, swi yila yini?

Namuntlha va lo tlu.... ensin'wini ya mihunu

Ntshovelo wa kona wu terisa vusiwana.

Mutsari u boxa switandzhaku swa lavo honisa swiyila. U tirhisile riencisi 'tlhu' ku nga ku nghena endhawini yo tlhuma ku nga ku xaniseka hiku pfumala tindleve. U tlhela a twa mbilu ya yena yi vava hi leswi se swi va humelelaka. Ku va vamandzhingandleve swi va vangele maxangu hikuva hambi vo lava ku lulamisa nkarhi wu hundzile va le ku tshoveleni ka leswi va swi byalake. Mutlhokovetseri eka mitila wa 26 na 27 leyin ge:

Namuntlha vo nghna la' va huma ntsena.

Swi hlomula mbilu, swi tlhava xifuva.

U hlamusela leswaku vantshwa lava a va na vutivi hikuva va nga dyondzanga, va xaniseka hikuva no thoriwa a va thoriwi. Mutlhokovetseri u tirhisile swivulavulelo 'swi hlomula mbilu' lexi hlamuselaka ku twa ku vava na 'swi tlhava xifuva' leswi hlamuselaka ku tikeriwa hikuva swilo swa vona swi nga lulami hi ku tibyela lesaku a swi yili. U ya mahlweni mutlkovetseri eka ndzimana ya vunkombo a paluxa leswaku ku ka va nga dyondzanga swi ta va vangela ku ka va nga ngheni helo la ku faneleke ku tekiwa swiboho. Ntila wa 'Lomu milawu yi swekiwaka kona va nghena njhana?' E palamendhe u nghena u dyondzekile u tiva ta nawu, kambe vona va nge ku nantswi. U tlhela a va twela vusiwana a ku 'Mbuyangwana u ta kuma swi vupfile' Xiyimo lexi xi endla leswaku lavo yingisela vava tekela swiboho leswi hambi va swi lava kumbe a va lavi va boheka ku swi landzelela. Hinkwaswo leswi swi endliwile hi ku ala ku twa.

Ndzimana ya vunhungu mutlhokovetseri u boxa switandzhaku swa ku honisa ka vantshwa loko a ku:

Xiyila i xiyila muntshwa wa rixaka,

Honisa u tithya vito ra Mahonisi,

U ta kwamukela swandla ni makatla,

Nguva yo byevula eka wena y nga si fika.

Mutlhokovetseri u vula leswaku loko va lava ku tihlawulela ku alana na milawu leyin va faneleke ku hanya hi yona va ta xaniseka hikuva va ta tirha mitirho ya vava

swinene yo tlakulela swilo. Mutlhokovetseri eka ntila wa 38 u seketela leswi nga ta humelela a ku; 'U ta kwamukela swandla ni makatla. U tlhela a tirhisa xihlambanyisi eka ntila wa 40 na 41 lexi nge; 'mati ya maqhivi ya ta ku basulukisa' na U ku paa...fanihi nkwerha' Nkwerha i mufana loyi a nga le ngomeni, mutlhokovetseri u fanisa ku basuluka ka vuntshwa lava na vona hikuva a va hlambi na swona va totiwa nkuma va basuluka. U boxa ku xaniseka loku ku fana na vakwerha hikuva va endlisiwa ntirho hi nkani hikuva va lave ku ya yimbisiwa se na vona va ta fanele ku endla mitirho yo tika hi nkani hikuva a va dyondzanga. Xivuriso lexi nga eka ntila wa 42 lexi nge 'Songa rigogo ra ha tsakama' Mutsari u tsundzuxa vantshwa va fanele ku hatla va teka ghoza ra ku cinca mahanyelo va tshika mihoni va tekela nhlokweni swiyila va ta va na vumundzuku lebyinene. Mutlhokovetseri eka ndzimana ya vunhungu u paluxa leswi vantshwa va faneleka ku swi tirhisa ku vumba vutomi byintshwa. U tshikelela mhaka leyi hi ku vula leswi:

Tirhisa tindleve ta wena ntirho wa tona.

Tirhisa byongo bya wena ntirho wa byona.

U nga tlangi hi nyiko ya swirho swa wena.

Mitila leyi mutlhokovetseri u tsundzuxa vantshwa ku tirhisa swirho swa vona ntirho lowu Xikwembu xi swi endleleke wona ku nga ri ku endla swa vona. Ha swi tiva leswaku ntirho wa tindleve i ku yingisa leswi vulavuriwaka, laha loyi a swi twaka a fanelekke ku swi hlela loko swi aka kumbe swi hahlula, i swinene kumbe a hi swinene. U ya mahlweni boxa na leswaku hi ntiyiso loko Xikwembu xi endla byongo bya munhu a xi endlela leswaku a ehleketa hi byona kambe vantshwa a va ha byi tirhisi kahle, hi mhaka a va tsundzuxa ku byi tirhisa hi mfanelo. Vantshwa va boheka ku tirhisa byongo ku ehleketa swilo leswi akaka swi nga ta va pfuna evuton'wini swi nga ri swo onha miehleketo hikwalaho ko kuceteriwa hi vanghana. Mutlhokovetseri u pfumela leswaku vantshwa va tlanga hi swirho leswi Yehovha a nga va nyikela swona ku aka vumundzuku bya vona kambe va swi tirhisa vusopfa. Ku ringeta ku va kombisa leswaku lava nga yingisa hi tindleve na ku ehleketa kahle hi byongo va kotile ku tshama emafurheni sweswi va tiphina hi vutomi mutlhokovetseri u ri:

Wa va vo' lavaya... na lava yaa...!

Va le ntsungeni va perile.

Va lo khoma la' ku hisaka ,

Muntshwa.... Leswinene swi huma evuhlongeni.

Vantshwa lava i xikombiso xa leswaku loko munhu a yingisa ku layiwa a tlhela a tikarhatela ku landzelela hambiloko swi nga olovi wa si kota ku humelela. Mutlhokovetseri u boxa ku humelela hi ntila wa 47 na 48 leyi nge' va perile' na 'ku khoma la' ku hisaka' ku boxa ku hlula ka vona eka mahakatimba ya misava lawa a va hlangana na wona kambe va tiysela tanihiloko va papalatile swo tsakisa leswi a swi ta va onhela vumundzuku. U heta hi ku khutaza vantshwa lavo kala tindleve hi ku tirhisa xivuriso lexi nge; 'Leswinene swi huma evuhlongeni' lexi paluxaka leswaku loko munhu a lava ku humelela u sungula hi ku xaniseka kambe emakumu u kuma leswi a swi lavaka. Hi xivuriso lexi mutlhokovetseri u seketela leswaku lavaya va nga humelela va lo xaniseka ku kala va na vutomi lebyiya va bya hanyaka.

Eka ndzimana yo hetelela mutlhokovetseri u boxa vutomi lebyi humelelaka hi vantshwa lava nga yingisa na lava nga ala ku yingisa a ku:

Van'wana va tshama hi swikhiyana emidyangu

Loko Va-Mahonisi va hanya hi vuntlokotloko!

Emitirhwenini le makaya xa vona i ku ngurangureka.

Va lo tekela timhisi mitirho ya tona.

Mitila leyi mutlhokovetseri u boxa leswaku lavo yingisela va tshama va tsakile hi ku tirhisa riendli 'swikhiyani', loko lavo honisa va dya nhlomulo hi ku tshama va hlundzukele vutomi lebyi va tikelaka. vutomi lebyi lavo yingisela hi ku tirhisa riendli' ngurangureka' ku nga ku ka u nga tsakeli ku vulavula na vanhu hi xivangelo xo karhi.

Mutlhokovetseli u heta hi ku boxa leswaku ku honisa ka vona swiyila namuntlha va le ku xanisekeni hi ku tirha ku vava hikuva va ale dyondzo va tiphina hi leswi nga pfuniki nchumu evumundzukwini bya vona, lero hambi va komberiwa ku humesa vumbhoni bya leswi a va swi tirha a byi kona.

Hi ku katsakanya mutlhokovetseri u vilerisiwa hi vantshwa lava kanetanaka na swiyila swa ndhavuko va ala ku yingisa va endla leswi laviwaka hi vona. Emakumu va xaniseka va tlhela va hlundzuka yi ri ku ri va lo honisa ku layiwa. Mutlhokovetseri u tlhela a tsundzuxa vantshwa leswaku wa swi tiva leswaku vutomi bya tika kambe loko va tibyela ku landzela milawu ya va khale va nga pfuneka. Xitlhokovetselo lexi landzelaka i xa; ‘Vana vanga’

4.10.2. Vana vanga – Makhuba NC

1. Swilo swi hundzuka bya mavala ya rimpfani,
2. Hundzukani na swona n’wina marhumbu yanga,
3. Titlhaveleni vuxungu bya hundzulko wa swona,
4. Tilan’weleni ehenhla ka tinhlungu ta swona,
5. Tixakahateni mi tivumba na swona,
6. Hi kona mi nga ta dyela nsidzu wa vutomi,
7. Hi kona mi nga ta fahlasela mahlethu ya rihanyu
8. Mi nga tshameni mi ku cucululu bya mpfundla,
9. Pungelanani na mikhuva ya swona vananga,
10. Mi ta hundzuka swigwili swa mundzuku,
11. Mi ta van a mitshetsho ya vugwili bya rihanyu,
12. Tihoxeni enguleni ya swona mi ta mila kahle.

13. Vanani na makwanga eka swa vutomi,
14. Leswaku swilo swa misava swi ta mi fambela swo hombe,
15. Tikarhateleni vuhluvuti n’wina ngati yanga,
16. Lewaku mi ta dyela mafehle-fehle ya misava,
17. Himanani na mpingo lowu n’wina,

18. Khidani exidziveni xa wona,
19. Leswaku mi ta kwaxuka magwarhu,
20. Hitekelani leswi nga na mongo wa vutomi,
21. Mi tshika leswi nga na mahlekehleke,
22. Hikuva sweswo swi hava vundzeni bya ntiyiso,
23. Lan'wani ku tixakahata na lunya,
24. Hikuva byi na mbuyelo wo bola.

25. Landzulani ku swatha tiko hi swigitsi na matlhari,
26. Hikuva sweleswo i ku vunguriwa ka m'ehleketo,
27. Mi nga xisani na vunyingi bya lunya,
28. Hikuva byi nga mi ngenisa etiveni ra ndzilo,
29. Tihluvuteni nkarhi wa ha ri kona,
30. Tidyondziseni swilo swa ha pfumela,
31. Gavani gedzo ra wona,
32. Malembe ma ha pfumela,
33. Mi nga yengiwi hi mavala ya mfutsu,
34. Hikuva wona ma tshama ma ri man'we,
35. Ma ha ta va tano mundzuku na mundlwani.

(a) Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo xi vulavula hi mutswari loyi a vilerisiwaka hi vana va yena a va hlohletela ku tipfuxa hi swa vutomi va nga etleli va fanele va xa emahlweni va famba na minkarhi, kambe va nga endli leswi hambolokeke ku kuma leswi va swi lavaka kambe va fanele ku swi chivirikela, va lwa na swirhalanganyi leswi nga va arisaka ku humelela evuton'wini. U ya mahlweni a va tsundzuxa leswaku va nga tshami onge a va tivi lexi va nga xi endlaka, a va hanguluxi tindlela hinkwato leti nga va yisaka madyelweni ya rihlaza. Mutsari u hetelela hi va tsundzuxa leswaku erendzweni ra

vona va nga kohlwisiwi hi vavasati hikuva va nga va hambukisiwa eswikongomelweni swa vona.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Mutlhokovetseri eka ndzimana yo sungula u boxa leswaku swilo swi hundzukile. U tirhisile xifananisi lexi nge: 'Swilo swi hundzuka bya mavala ya rimpfana' ku kombisa vana va yena leswaku va fanele va fambisana na minkarhi. Eka ntila wa 3 mutlhokovetseri u ri' Titlhaveleni vuxungu bya hundzuko wa swona' leswi vulaka leswaku a va tikatsi eka ku hundzuka loku ka swilo va nga pfumeli swi va hundza hikuva loko swo va chupukela va ta xaniseka. U ya mahlweni a ku' Tilan'weleni ehenhla ka tinlungu ta swona. Riviti 'nhlungu' swi vula xirho lexi kumekaka eveleni lexi n'wana a khomaka xona hi nomu a kota ku mama. Mutlhokovetseri u boxa leswaku vana lava va fanele ku tshama va khomile nhlungu ku nga hinkwaswo leswi lavekaka ku kuma leswi va swi lavaka. U tlhela eka ntila wa 5 a ku 'Tixakahateni mi tivumba na swona' leswi vulaka leswaku va fanele ku vumba vuxaka lebyikulu na ku cinca loku nga kona va ta kota ku va kusuhi ngopfu va nga kanganyisiwi hi nchumu. Mutlhokovetseri u va tshembisa leswaku loko vo kota ku; titlhavela, tlalan'wela na ku tixakahata na swona va ta tiphina hi vutomi.

Mutlhokovetseri u ya mahlweni eka ndzimana leyi a tsundzuxa vana lava leswaku va fanele ku tlhariha. U tirhisile xihlambanyiso 'eka ntila wa 8 a ku: 'Mi nga tshameni mi ku cucululu bya mpfundla' laha a paluxaka leswaku va nga tiendli swisiwana va fanele ku tikatsakatsa na ku hundzuka loku va ta hundzuka vafumi va mundzuku. U va tlarihisa na leswaku va phungelana na mikhuva leyi va ta mila hikuva va ta va tiva hinkwayo mikhuva ya swona. Eka ndzimana ya vumbirhi mutlhokovetseri u va byeletela ku va na makwanga, ku nga ku phanga hinkwaswo leswi va swi kumaka va nga siyeli munhu, hi kona va ta tiphina hi swa misava. U tirhisile riviti 'swilovolovo' ku boxa ku nandziha loku va faneleke va ku ku twa ka vutomi. Mutlhokovetseri eka ndzimana ya vunharhu ntila wa 18 u tirhisile xithathelo ku boxa leswaku vana lava va fanele va hlambela eka mikhuva leyi va ta tiphina leswaku va ta suka vusiwana. U va tsundzuxa na leswaku va nga naveli leswi nga pfuniki nchumu hi ku tirhisa

rivitinkatsano leri nge: 'mahlekehleke.' Switsundzuxo xa nkoka a ku ri ku va nga vi na mona wo tekela ni vapfumari hikuva mbuyelo wa kona wu nge vi wunene. U va lemukisa na leswaku tinyimpi a hi tinene loko va lava swilo, hikuva vanhu va ng ava byeletelaku lwa ku kuma swo karhi. Mutlhokovetseri endzimaneni yo hetelela u khutaza vana lava ku endla leswinene malembe ya hapfumela hikuva loko va nga dyodzi xikolo va ta hundzeriwa hi nkarhi. Lexikulu u va tsudzuxa hi va ka aeva leswaku va hungulana loko wo va landzelela na leswaku va nga hatliseli ku teka va nga si tiphina no va na swa vona.

Hi ku katsakanya mutswari loyi u vilerisa hi vana va yena lava nga ri k una mhaka na ku hundzuka loku nga kona etikweni laha un'wana na un'wana a navelaka ku fuma kambe vona onge a va na mhaka. U va tsundzuxa ku tlhariha va tikatsa ni vanhu lava lavaka ku fuma va ta ka va nga xaniseki evuton'wini. U heta hi va lemukisa leswaku va nga hatliseli ku teka hikuva vavasati va karhata va nga va tsonisa swo tala.

4.11.1. Kondlo a ndzi dyi – Chauke SP

1. I biloho,
2. Un'wana ni un'wana u tsemakanya ehenhla ka rona.
3. Handle ka swona u nga nwela.
4. U qhavulela hi tingwenya ta milomo ya mabanga,
5. kutani u hundzuka hlonga ra ntsumbu
6. I malembe lama swifuva swa switlhekutana
7. Swi sungulaka ku pfimba ha wona.
8. Tindzulwana tis ungula ku tiyela
9. Ematshukeni mambirhi lama damarheleke xifuva.
10. Hinkwaswo swi sungula ku cinca muhlovo.
11. I nkarhi lowu tinjhovo ti sungulaka
12. Ku rhumbuka papa ra ntima exilebvini
13. Lexi a xi vangama tanihi xivoni.
14. Namuntlha nkukhuleto wa misava a wa ha ehleli
15. Tanihi tolo na tolweni exilebvini xonghasi.
16. Mahlo ma sungula ku baleka swiluva,

17. Mapindzi ya munyama ma dzuvula,
18. Swikhwama swa tibokati swa sungula ku mpfikula
19. Tincece to pfumala vutikhomi.
20. Makhehela ma sungula ku mila muhulani,
21. Mahlo ma tiva xo saseka ni xo biha manuku!
22. Switarata swi sungula ku tikiwa
23. Loko na rona ri sungula ku tivoyamele.
24. I vuchola-chola!
25. Xichovo xi sale elawini ni le nhangeni.
26. I switsotso swi damarhelanile
27. Ni laha swi yisanaka kona ku tiva hi aredzi!
28. Switshembiso i switshembiso.
29. Mina na wena hi sele
30. Switarata ni magungu iitimbhoni,
31. Swo hluleka ko ku boxa tshumba ntsena.
32. Swi hleka marhumbu ma kondza ma luma.
33. Magungu ma nyuma no pfula mahlo,
34. Ritlangi mpfhuka ri tikhoma xihlaya.
35. Maphepha ya tibuku ya dye naxo,
36. Mapapila ya vukwele ni rihlevo I dyana ndzi ta ku lamulela.
37. Vhilopo yo nameketiwa hi vuswa yi tsariwe leswi:
38. "Tswontswa papilla leri u nga si hlaya!"
39. Phunjavunja xi ku ntswoko!
40. Yaley ya vasa na mesisi loko va ri eku oxeni ka nyama.
41. kasi laha ku ng ate dzwii, ku ni vutomi ke?
42. Hwi-hwi-hwi!
43. I ngholovhana yi sukumetiwaka.
44. Tluka leriya ra rihlaza ri vusa xisweswo.
45. kasi-ke?
46. Tindleve pari!
47. He' a hi ku swi ni vito ni xivongo.
48. Boxa ke?
49. Ko boxa timhunti ti khanaka

50. Kasi a ti ri lomo?
51. Kumbe hi tona ti tamele khandlele!
52. Pfumela hi ta day xithuvi we jah,
53. Ko fan ani kwala.

(a) Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vantshwa/muntshwa loyi a tsutsumelaka swa masangu a ha ri ntsongo. Va xisana hi ku famba vusiku va endla swo huma ndleleni laha ku hetelelaka va tshovanile milenge, loko vatswari va lava ku tiva jaha ri nantswa tilo hi ku a ri voniwanga hikuva a va swi endla munyamani. Mutlhokovetseri u va tsundzuxa leswaku ku nghena evukatini wa ha ri ricece a swi kahle hikuva a wu nga hlayiseki a wu si kota ku tiyisela mahlwehlwe ya vutomi le vukatini.

(b) Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.

Mutlhokovetseri eka ndzimana ya sungula ntila wa 1 ku fika 5 u hlamusela leswaku loko u ri n'wana loko u kula u ta fanele u hundza eka nkarhi wa ku va muntshwa. Muntshwa u sungula hi ku kanganyiseka hikuva u vona swilo swintshwa laha a faneleke a teka xiboho xa kahle. Mutlhokovetseri eka ntila wa 4 u ri "u qhavulela hi tingwenya ta milomo ya mabanga" leswi hlamuselaka ku hlangana na vutomi byintshwa laha loko wo hlawula yo ka yi nga ri kahle "u ta nwela." Ku nwela i ku hanya vutomi byo ka byi nga ri kahle hikuva u tava u hlawule ku ka u nga hanyi swona. Eka ndzimana ya vumbirhi mutlhokovetseri u paluxa leswi humelelaka emirini wa munhu ku komba leswaku u ya eka xiteji xin'wana xa vutomi loko a ku:

I malembe lama swifuva swa switlhekeketana

Swi sungula ku pfimba ha wona.

Tindzulwana tisungula ku tiyela

Ematshukeni mambirhi lama damarheleke xifuva.

Hinkwaswo swi sungula ku cinca.

Mutlhokovetseri u tirhisile riviti “swifuva” ku boxa mavele lama sungulaka ku huma eka muntshwa u thlela a tirhisa riendli “pfimba” ku boxa ku vonaka ka wona eswifuvuni. U ya mahlweni a tirhisa “Tindzulwana” ku boxa tinhlungu ta mavele loko tisungula ku tiyela ti huma handle ku komba leswaku munhu loyi u nghena ka xiyenge xin’wana xa vutomi/ku kula. U tirhisile rito “ematshukeni” ku boxa ndhawu leyi tindzulwana ti nga kona. Hinkwaswo leswi a swi boxeke swi sungula ku cinca ku komba ku kula eka vaxisati.

Ndzimana ya vunharhu u boxa ku cinca loko nga kona eka vaxinuna loko va nghena eka vuntshwa. U tirhisa riviti “tinjhovo” ku boxa rimbewu ra xinuna. U kombisa ku cinca loku hi ku “ku rhumbuka papa ra ntima exilebvini”. Xivulwa lexi mutlhokovetseri u tirhisile xithathelo ku boxa leswaku muntshwa loyi u sungula ku huma malebvu ya ntima exilebvini. U tirhisile rito “papa” ku vula malebvu. Hikuva loko a nga si huma xilebvu xa yena a xi basile ku nga vonaki nchumu. U ya mahlweni a koya muntshwa loyi hi ku vula leswaku “Namunthla nkukhuleto wa misava a wa ha ehleli’ “tanihi tolo na tolweni.” Riviti “nkukhuleto” u vula swihalaki leswi a swi khuluka kunene exilebvini kambe namuntlha a swa ha khuluki hi ku olova hikuva ku na malebvu lawa ya nga tata xikandza xa jaha leri. U tlhela a tirhisa xihlambanyisi ku fananisa nkholuko lowu exilebvini xa yena

Mutlhokovetseri eka ndzimana ya vumune u hlamusela leswi endlekaka eka vantshwa lava loko va twa ku cinca ka switwi emirini. Ntila wa 15 lowu nge “mahlo ya sungula ku baleka swiluva” u tirhisile xithathelo ku boxa leswaku vantshwa lava va sungula ku vona no lava ku ringeta leswi va swi vonaka. U ya mahlweni eka ntila wa 17 aku “swikhwama swa tibokati swi sungula ku mpfikula” mutlhokovetseri u boxa leswaku loko va ri vaxinuna u sungula ku hambanisa loko a lava ku ya tsakamisa kumba ku lava swa masangu. Hi nkarhi wolowo va fanele va va na vuxiyaxiya eku hlawuleni ka ndlela ya vutomi hikuva hi laha onhakaka kona hi vantshwa. Ku cinca ka miri ku humelela ni le makeheleni ku tlhela ku huma mahulani, mutsari u ri “mahlo ya tiva xo saseka ni xo biha manuka. ”Laha u paluxa leswaku endzhaku ko tsandzeka ku tikhoma va kota ku hambanisa leswi va swi lavaka ni leswi va nga swi laviki.

Mutlhokovetseri u ya mahlweni a boxa leswi humelelaka loko va hlawurile leswi va swi lavaka aku:

Switarata swi sungula ku tikiwa

Loko na rona risungula ku ti voyamela.

I vuchola-chola

Xichavo xi sale elawini ni le nhangeni

Ku sungula ku famba hi xikongomelo xo kuma leswi va swi tweke mutlhokovetseri eka ntila wa 21 u ri “switarata swi sungula ku tikiwa” u tirhisile vumunhuhati ku boxa leswaku vantswha va sungula ku nga tshami emakaya va famba lomu xitarateni na vusiku hi xikongomelo xo gangisana hi ku hluriwa hi switwi swa vona. U thlela a ku “I vuchola-chola riencisi “cholo-cholo” ri hlamusela ku huma/suka endleleni u nghena emakhwatini hi xikongomelo xo tumbela leswaku u nga voniwi. Mutlhokovetseri u paluxa ku nghena ka vantshwa lava ekhwatini ku ya endla swa masangu. Milawu ya leswaku loko va ha ri vantsongo a va fanelanga ku endla swa masangu va yi tiva hi yona mhaka va tumbela. Xichavo xa leswaku hinkwavo va fanelanga ku swiendla va swi tiva hi mhaka mutlhokovetseri a ku “xichavo xi sale elawini ni le nhangeni” Lawu hilaha ku etlelaka majaha loko nhangana ku ri laha ku etlelaka vanhwana. Mutlhokovetseri u boxa leswaku va balekile le tindlwini ta vona hikuva ta xiximeke a hi kona ko tlangela kona hi mixalaphungana.

Eka ndzimana ya vutsevu u paluxa leswi va swi endlaka hi ntila wa 25 lowu nge “I switsotso swi damarhelanile” ku damarhelana i khomana mi va munhu un’we hi xikongomelo xo komba ku rhandzana. Ku komba leswaku ku na va yaka kona kwale makhwatini. Mutlhokovetseri eka ntila wa 26 u ri “Na laha swi yisanaka kona ku tiva hi aredzi” laha a hlamuselaka leswaku fambelo ra vona ri tikomba leswaku a va tivi kambe va ta swi vona loko va fika kona. Vanhu lava rhandzanaka va tshembisana eri rhandzwini ra vona kambe lava va rivala leswaku i vana.

4.12. NKATSAKANYO

Ndzima leyi yi xopaxopile khumenhungu wa switlhokovetselo leswi boxaka mongo wun’we wo vilela hi vantshwa. Eka xitlhokovetselo xin’wana na xin’wana a xi

hlahluviwa hi ku xopaxopa ririmi leri vatlhokovetseri a va ri tirhisa ku paluxa matitwelo ya vona hi vutomi bya vantshwa manguvalawa. Mongo wa switlhokovetselo na nkanelo wa kona swi yelana hikuva muhlayi u ta kota ku landzelerisa timhaka leti vantshwa va vonisiwaka xiswona leswi endlaka ku va ni ku vilela hi mahanyelo ya vona yo biha. Hinkwavo vatlhokovetseri va vona hi tihlo rin'we leswaku vantshwa va lova no xaniseka ngopfu masikulawa hi ku ala ku yingisa na nkucetelo wa vanghana no kopela vutomi bya matiko mambe. Swi tlhela swi andliwa ngopfu hi tisoxyialimidiya leti va vonaka mahanyelo ya le kule kutani va swi endla hi nkani hambiloko vatswari va ku a swi kahle vona vo endla leswi hetelelaka swi va xanisa evuton'wini.

NDZIMA YA 5

5.1. Leswi ndzavisiso lowu wu swi kumeke hi ku angarhela

Eka ndzavisiso lowu ndzi kume leswaku vatsari va vutlhokovetseri byo vilela hi vantshwa va tele ngopfu. Na kona i khale va tsala hikuva na tibuku leti tsariweke malembendzhaku swi kona swithokovetselo leswi vilelaka hi vantshwa. Xivangelo xa leswaku swi nga tekeriwi nhlokweni i ku venga no kala rirhandzu ra vutlhokovetseri. Tibuku to fana na tinovhele hi tona tihlayiwaka ngopfu. Vahlayi vo tala va tsavula ntsena leswi vulavulaka hi tipolitiki hikuva hi swona va twisisaka swona. Manguvalawa mbombo ra vantshwa ri nyanya ku biha hi ku kala nhlonipho, ku nwa byala ku tlula mpimo, ku kulela vatswari va vona, ku rhandza mali na ku hanya vutomi bya vukungundzwana. Vatsari vo tala va switlhokovetselo swo vilela hi vantshwa va vilela hi nchumu wun'we onge va tsala va ri swin'we yi ri hi ku ri a hi ntiyiso un'wana na un'wana u va a ri ndhawini ya yena. Mahanyelo yo biha, ku loloha

na ku kala nxiximo. Mongo wa switlhokovetselo wa fana leswi kombisaka leswaku ntiyiso vantshwa va lahleka.

.

5.2. Swibumabumelo

Xibumabumelo xo sungula i ku vatlhokovetseri va tlhontlha vatswari ku tlhelela eka khale ku risa vana va vona va nga chavisiwi hi timfanelo leti endlaka vana va onhaka. Va fanele va ta na ndlela ya leswaku matsalwa ya vutlhokovetseri ya hlawuriwa ku ya hi ku dyondzisa vantshwa eswikolweni. Ku nga ha tumbuluxiwa miphikizano lomu swikolweni na le tikweni ku va na nkarhi wa ku ya etiholweni vanhu va ya hungasa hi ku yingisa vatlhokovetseri va tlhokovetsela ku fana na “timbongi” loko ku vekiwa munhu exitulwini leswi swi nga endla vanhu va tsakela vutlhokovetseri. Vatlhokovetseri va ririmi ra Xitsonga va nga kombela nkarhi eka swiyanimoya wa ku haxa hi vutlhokovetseri. Xin’wana onge vantshwa va nga tinyika nkarhi wo hlaya va tiva swigaririmi hikuva hi swona swi endlaka va nga rhandzi vutlhokovetseri hikuva va tsandzeka ku hlamusela leswi swi vulaka swona hi ririmi ra masikulawa.

5.3. Switsundzuxo

Vantshwa va tsundzuxiwa ku tinyiketela hi swa vutomi va tshika ku rivatiwa hi tifexeni na ku tsutsumela ta vukati va ha ri vantsongo. Ku na van’wana loko va hanyeriwa a va ha voni swi ri swa nkoka ku dyondza xikolo na ku tirha hikuva xa hlayisiwa va rivala leswaku ku na rifu leri nga va hambanisaka ni lava va tshembeke. Hileswaku vantshwa va fanele va tlhelela eka maendlelo ya khale yo xixima munhu un’wana na un’wana hilaha Xikwembu xi nga te lontsongo a xixime hi kona masiku ya yena ma ta engeteleka. Lexi endlaka vantshwa va lova hi xitalo i ku honisa tidyondzo ta lavakulu. Va fanele ku tshika na ku lava mindhavuko ya van’wana va kurisa ya vona. Hi Xitsonga mikhuva leyi va yi kopelaka ya yila kambe hi ta ku yini hi mhaka ya timfanelo leti hi onheleke vana. Vatswari na vona va fanele ku tova hansi

hi swikunwana va ba milawu emidyangwini ya vona. Loko n'wana a huma mutini a nga ambalanga kahle a tlherisiwi a ta sw tiva leswaku a swi amukeleki eka muti lowu.

5.4. NKATSAKANYO WA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu kotile ku paluxa swirhalanganyi swo hlaya leswi vatswari va hlanganaka na swona loko va lwa ku kurisa vana va vona. Mikhuva leyi voniwaka hi vantshwa lomuya ka tisoxyalimidya hi yona ngopfu yi endlaka vantshwa va hambuka na leswaku hina vatswari hi hina hi lahleke ndhavuko wa hina wo fana na mitsheketo, mitlangu ya xikhale yo fana na micuva, tinketo, ntambhu, swikotela na yin'wana. Mitlangu leyi a yi endla vana va tshama emakaya, va hatla va tirha va ta kota ku ya tlanga. A va tshama ndhawu yin'we va vonana tani hi vamakwavo. Sweswi va tshama tindlwini va languta mavonakule laha yi nga tumbetiki nchumu lexi yilaka kumbe ku yirisiwa ku voniwa hi vana lavantsongo. Mikhuva leyobiha va yi vona va tlhela va lava ku swi ringeta leswi nambaka swi va bvinya miehleketo va kuma onge milawu ya khale a ya ha tirhi. Loko a va tinyika nkarhi wo hlaya ndzavisiso lowu swin'wana a swi ta hunguteka evuton'wini bya vona.

6. MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE

Abrams, H.M. 1981. A glossary of literary terms. New York. Holt, Reinhart and Winston.

Baloyi, H.T., Maluleke, S.M., & Maluleke, M.H. 2015. Makorho ya Lwandle. Pietersburg. Suter & shutters Publishers.

Baloyi, M, J. & Malungana, S.J. 2004. Hinkwaswo i vutomi. Florida Hills. Vivlia Publishers.

Baloyi, M.J. 2008. Switshongo swa Vatsonga. Pretoria. Nasou Via Africa

Baloyi, M.J., Chauke, H.T., Khosa, M.H., Mahuntsi, M.T., Makhubele, H.G., Mhinga, M.E. & Ngobeni, K.J. 2015. Tsimra ra vutlhokovetseri. Kalahari Productions & Booksellers.

Barnett. U.A. 1985. Evasion of order. London. Sinchar Brown.

Barth, J. 1979. The literature of replenishment. University of Chicago. University of Illinois Press.

- Burns, N & Grove, S. K. 2010. Understanding Nursing Research. Building an Evidence-based practice. Philadelphia. PA: Saunders.
- Campbell, D.M. 2014. Realism in American literature. Wsu. Edu 2014.
- Chapman, M. 1984. South African English Poetry. A modern perspective. Johannesburg. Mc graw Hill
- Chase, R. 1957. The American novel and its tradition. John Hopkings University Press.
- Cohen, B.B. 1973. Writing about literature. Glenview/Il. Scott, Foresman and company.
- Cohen, L., Manion, L & Morrison, K. 2000. Research Methods in Education. (5th edition London. Routledge falmer Publications.
- Crisos, M. 2013. South African Poetry. Magical realism. A lit Mag explores the sense of place.
- Decker, M. 2016. Entangled Politics. Apartheid South African poetry between politics and form. Indiana Press University.
- Denzel, N.K. 1994. The art and Politics of Interpretation. London. Sage Publication.
- Fletcher. R. 2002. Poetry books. New York. Orchard books
- Foot, E.F. 1992. World literature. Wiley. Blackwell Publishers.
- Grace, W.H. 1965. Response to literature. New York. Mcgraw- Hill Book Company.
- Graft, G. 1975. Babbit at the abyss. The social context of postmodern American fiction.
- Gray, M. 1984. A dictionary of literary terms. Hong kong. York Press.
- Hohin, P.Z., Lapinzky, K, Warren, A.H, Engela, R., & Hewton, D. 2013. Solution for all creative arts. South Africa. Macmillan Publishers.
- Hornby, K.S. 2002. Speaking with the angel. New York Penguin Publishers.
- Kavanagh, K. 1999. South African concise Oxford Dictionary. Cape Town nasou Limited.
- Leedy, P.D, & Ormrod, J.E. 1997. Practical Research; Planning and Design (6th edition). UK. Merrill Publishers.
- Lewis, C. 1994. Poetry for you. Great Britain. Basil Blackwell.
- Lincoln, Y.S. & Guba, E. 1985. Naturalistic Inquiry. New York. Sage Publishers.

- Lowe, C. 2017. Romanticism Vs Realism in poetry. penandthepad.com. visited 17 April 2017.
- Machaba, R.L. 2011. The portrayal of women in Xitsonga literature. University of Pretoria. Pretoria.
- Magaisa, T.P. 2015. Mihloti ya tingana. Limpopo. TP Magaisa Publishers
- Mahuhushi, M.A. 1971. Ndzhumba Afrika 3. Sandton. Heineman Publishers.
- Makhuba, N.C. 1998. Nkwangulatilo 11. Swaziland. Macmillan Boleswa publishers
- Makhuvele, G.K. 2015. Nxopaxopo wa vutlhokovetseri hi ku kongoma eka tsalwa ra swilo swa humelela. M.A. Dissertation. University of Limpopo. Limpopo.
- Malungana, S.J. 2006. Vhilwa ra vutomi. Pretoria. Nasou Via Africa.
- Malungana, S.J. & Babane, M.T. 2005. Vutomi byi hundzelerile. South Africa. Via Africa.
- Mangoya, E. 2000. The theme of despair in Charles Mongoshi's work. University of South Africa. Pretoria.
- Marhanele, M.M. & Ndlovu, L.R. 2015. Endzhutini wa Xidemokirasi. Lous Trichardt. Mount Knowledge Publishers.
- Marivate, C.T.D. 1976. Mayana Xitsonga. Johannesburg. Educum. Publishers.
- Marivate, C.T.D. 1983. Mapambula ya switlhokovetselo. Pretoria. Van Schaik
- McMillan, J.H. & Schumacher, S. 2001. Research in Education. A conceptual introduction (5th edition). Addison Pearson, Longman.
- Milubi, N.A. 19197. Aspects of Venda poetry. Pretoria van Schaik.
- Mogale, N.S. 1993. Mamagabos's Protest poetry and its influence. Unpublished MA. Dissertation. University of South Africa. Pretoria.
- Mouton, J & Marais, H.C. 1988. Basic concepts in methodology.
- Mushwana, S.E. 1987. Ririmi ra manana. Shuter and Shutters. Pietermaritzburg
- Mushwana, S.E. & Ndlhovu, M.M. 1989. Ririmi ra manana. Shuter & Shooters. Pietersmaritzburg
- Newman, W.L. 1917. Social Research methods Qualitative Approach. University of Winconsion. White Water.
- Ngobeni, K.J. 2013. Nxopaxopi wa minkongomelo ya matsalwa ya vatlhokovetseri lama hlawuriweke eka Xitsonga. University of Venda.

- Nkuzana, K.J. 1988. A critical Evaluation of the Poetry of E.P. Ndhambi and W.Z. Nkondo. Unpublished M.A. dissertation. University of Suoth Africa. Pretoria.
- Novak, D. 2008. Realism. Photography and the 19th centuary fiction. United States of America. Cambridge university Press.
- Ntuli, B.Z. 1984. The poetry of B.W. Vilakazi. JL van Schaik. Pretoria.
- Nxumalo, J. 2000. Nxopaxopo wa vutlhokovetseri bya M.J. Magaisa. Unpublished Publishers. M.A. dissertation. University of Limpopo. Turfloop.
- Nxumalo, W.S. & Maluleke, N.J. 2008. Mbita ya nsuku. Cape Town. Kalahari Production.
- Pam, M. 2003. Literary criticism. Routledge. London.
- Peck, J. & Coyle, M. 1986. Literary terms and criticism. London. Macmillan Peck, J. and Coyle, M. 1986. Literary terms and criticism. London. Macmillan
- Ringani. G.N. 2013. Nxopaxopo wa vutlhokovetseri byo phofula bya Magaisa JM. M.A. dissertation. University of Limpopo. Limpopo.
- Tsambo, T.L. 1999. The theme of protest and its expressionin SF Motlhake'poetry. University of Africa. Pretoria.
- Zulu, E.S.Q. 1974. Themes, diction and form in the poetry. University of South Africa.